

הקדמה

*:Dum loquimur, fugerit invida aetas
.carpe diem, quam minimum credula postero*

עוד אנו מדברים, נמלט לו הזמן הקנאי;
חטפי את היום הזה ואל תתני את אמונך בבא.
(הוראטיוס, שיר 11 מתוך ספר האודות הראשון
תרגום: אביעד קליינברג)

המחקר בנושא תהליכי חילון בישראל מעורר לא מעט הרמות גבה, בעיקר מקרב אלה המגדירים עצמם חילונים. לדידם, התחזקותן של המפלגות הדתיות, סקרים המתפרסמים חדשות לבקרים המעידים כי יותר ויותר אנשים מתארים את עצמם כדתיים וכן כישלונות חוזרים ונשנים להנהיג נישואין אזרחיים ותחבורה ציבורית בשבת, מוכיחים שתהליכי חילון הם לכל היותר חלום באספמיה. כוחה הממסדי של הדת נדמה כמבטל כל אפשרות של חילוניות ישראלית משמעותית, כמו גם העובדה שרוב היהודים בישראל מסרבים להגדיר את עצמם חילונים, ללא קשר לאורחות חייהם. הקשר הבלתי נפרד בין הדת והלאום, המתבטא בהגדרת המדינה היהודית והתפקיד שממלאת הדת בסיומן הגבולות הפיזיים והרוחניים, מקנה לדת מעמד ממוסד ויציב הנראה חסין אל מול המאבקים החילוניים לשינוי, ההולכים ומתמעטים. כישלון מתמשך זה מסביר את העמדה המבטלת של חוקרים רבים כלפי החילוניות הישראלית.

רוב הנושאים במאבק על השליטה במרחב הציבורי הם על פי רוב שוליים יחסית [...] לרוב הציבור המוגדר כחילוני אין עניין בנושאים אלה אלא במידה שהם משפיעים על קהילה מסוימת, והנטייה היא להפריד אותם מהדיון הנרחב ומהקונטקסט הכללי, ככל הנראה בגלל המחסור באידיאולוגיה מוצקה ופילוסופיה חילונית סדורה מאז ירידתה של הממלכתיות. הסיבה המרכזית

לשוליותם של המאבקים [...] היא חוסר יכולתם של המדינה ושל רוב הציבור היהודי להתמודד עם הבעיה המרכזית [...] הפרדת הלאומיות מהדת והמאפיינים המקבעים של זהות יהודית בישראל. (Kimmerling, 2004: 256).

החילוניות הישראלית אכן סובלת מחולשה מתמדת הנגזרת מסתירות פנימיות ומפעולת כוחות מנוגדים המערערים על השקפת עולמה, והמגמות הפוליטיות והדמוגרפיות אינן מסמנות שינוי. ואולם, המבט המפוכח והמאוכזב-לעתים על החילוניות מחמיץ אולי תהליכים אחרים. תהליכים אלה, המתוארים כחילון, אינם בהכרח צפויים להפוך את ישראל לליברלית, אבל הם מחלישים, גם אם באופן חלקי, את מעמדה של הדת בחיים הציבוריים. למרות מעמדה החזק של הדת במרחב הציבורי וחולשתה הפוליטית של החילוניות, חילוננו של המרחב הציבורי בישראל בשני העשורים האחרונים ניכר לעין בחיי היומיום: מרכזי הקניות הפתוחים בשבת, חנויות ומסעדות המוכרות בשר לא כשר ואפילו מצעדי הגאווה הססגוניים מצביעים על שינויים משמעותיים בדפוסי החיים בישראל. הבנת תהליכי החילון המתחוללים בישראל בעשורים האחרונים, על הכוחות המניעים אותם ועל מגבלותיהם, מצריכה לחץ תחילה את הדיון בחילון מההקשרים האידיאולוגיים והפוליטיים שבהם הוא נטוע ולמקם אותו בתהליכים הכלכליים, הדמוגרפיים והתרבותיים המתרחשים בחיי היומיום. בתהליכים האלה נבחן מעמדה של הסמכות הדתית אל מול העדפות ובחירות אישיות בחברת צריכה, ושאלות של זהות והזדהות דתית או חילונית מקבלות משמעויות חדשות.

ספר זה מבקש להציע מבט שונה על תהליכי החילון ולחרוג מהשיח האידיאולוגי והמעשה הפוליטי המוכר. השיח האידיאולוגי ממצב את החילון כתהליך הכולל בתוכו מודעות וזהות, ובו היהודי החילוני מבקש הכרה בזהותו הכפולה: היהודית והחילונית (יובל, 2007). ואולם, מאבק אידיאולוגי זה הוא רק חלק מתהליך החילון המתרחש גם כתוצאה מהתפתחויות הקשורות במה שיכונה כאן "פרקטיקות של חיי היומיום", אותן בחירות אישיות, לעתים נטולות אידיאולוגיה, המעצבות את המרחב הציבורי. הפוליטיקה, בראייה זו, מצויה גם בזירות שאינן נחשבות בדרך כלל פוליטיות, ובמעשה היומיומי שאינו מזוהה עם הפוליטיקה. התקת הדיון לזירה של חיי היומיום ממקמת

את תהליך החילון בתוך מסגרת רחבה יותר של שינויים חברתיים המתבטאים בבחירות אישיות ויוזמות הקשורות לעתים באופן רופף בלבד למשנה אידיאולוגית סדורה או לתכנית שינוי מקיפה. אבל למרות היעדר המשנה או התכנית, ואולי בשל כך, משנות אותן הבחירות והיוזמות את פני המרחב הציבורי ומעצבות את העימות האידיאולוגי, את המבנים הפוליטיים ואת כללי המשחק.

תהליכי החילון שבהם עוסקים פרקי הספר מתחוללים בזירות שונות. בחלקם, מאבקים אידיאולוגיים סביב חופש דת מקבלים תנופה מחודשת וערוצי פעולה חדשים. אחרים קשורים בהזדמנויות חדשות — כלכליות, דמוגרפיות וחברתיות — המאפשרות ליזמים "לתפוס את היום". אל תפיסת העולם החילונית, נחלת מיעוט, מצטרפים צרכים ותשוקות שאינם בהכרח משנים זהויות והזדהויות או נתפסים כחלק מפעולה פוליטית בעלת מטרה. כך, לדוגמא, קניות בשבת או אכילה במסעדות לא כשרות הן בחירות צרכניות או תרבותיות שנוטלים בהן חלק גם מי שאינם מגדירים עצמם חילונים, ונישואין אזרחיים או קבורה אזרחית יכולים לבטא בחירות אסתטיות-תרבותיות ורצון להימנע ממעורבות פוליטית. דרך ההעדפות והבחירות של יהודים ישראלים, המשמעויות שהם מעניקים להן, וההשלכות שלהן, מבקש חיבור זה לבחון מחדש את מושג החילון ואת מעמדה של הדת בחברה ובפוליטיקה הישראלית.

אף שהדת מוסיפה למלא תפקיד מרכזי בחברה הישראלית ואיבדה רק חלק קטן, אם בכלל, מסמכותה הפורמאלית, החל משנות התשעים ואילך נוצרו מרחבים מחולנים של נישואין וקבורה אזרחיים, של מסעדות וחנויות מזון לא כשרות ושל מסחר בשבת. את השינויים הללו לא ניתן להסביר בעלייה דרמטית במספר היהודים הישראלים המגדירים עצמם חילונים או במאבקים פוליטיים שהסתיימו בחקיקה חילונית. בהתחשב בחולשתה של החילוניות כזהות, כאידיאולוגיה או ככוח פוליטי, מה אם כך יכול להסביר את השינויים האלה? כיצד קרו, שעה שהממסד הדתי שמר על כוחו הפורמאלי? מיהם היזמים והמרוויחים משינויים אלה? ואיזו השפעה צפויה להיות לשינויים האלה על מעמדה של הדת בעתיד?

חילון, כפי שאפשר ללמוד מהמקרה הישראלי וממקרים אחרים, יכול להתפתח גם כאשר המדינה והחברה שומרות על זיקה לדת

ולמוסדותיה וכאשר זהות חילונית נותרת נחלת המיעוט. מורכבות זו, הנגזרת במידה רבה מהקושי להפריד בין דתיות וחילוניות, הופכת את החילוניות בת ימינו לתופעה שקשה להסביר, אף יותר מאשר מופעים רבים של פונדמנטליזם דתי (Berger, 1999). על מנת לנסות ולהסביר את תופעת החילון נשען חיבור זה על חמש נקודות הנחה מרכזיות. ראשית, משמעות החילון היא היחלשות הסמכות הדתית ולא דווקא היחלשות הדתיות. שנית, חילון הוא תהליך שמניעו מגוונים והוא אינו בהכרח זהה לחילוניות כהשקפת עולם המקושרת לאידיאולוגיה ליברלית של חופש ושוויון. שלישית, ובהתאמה, החילון יכול להיות תוצאה של שינויים כלכליים וחברתיים ולא של אימוץ השקפת העולם הליברלית. רביעית, החילון הוא תהליך רב-ממדי הנמדד בשינויים של זהויות, אמונות, ערכים ופרקטיקות אשר לעתים קרובות אינם עקביים. וחמישית, החילון מתקדם לא רק באמצעות מאבקים אידיאולוגיים בזירה הפוליטית אלא גם דרך בחירות אינדיבידואליות-פרקטיות הקשורות לחיי היומיום. לכאורה, אין חידוש רב בטשטוש הגבולות בין דתי וחילוני ובקיומן של קטגוריות ביניים המתוארות כמסורתיות. כבר לפני שנים רבות, כאשר ההסדרים בין דתיים וחילונים הידועים כ"סטאטוס-קוו" היו בשיא כוחם, התקיימו משחקי כדורגל בשבת באין מפריע. האפשרות, שהתממשה לעתים, של ביקור בבית הכנסת ובמגרש הכדורגל באותה השבת היוותה דוגמא ליכולת השילוב בין קודש לחול ולקיומה של מסורתיות מתונה המסרבת להיענות להגדרות נוקשות יותר של זהות ולמחויבויות הנובעות ממנה. גמישות זו, יחד עם מחויבות למכנה משותף "ישראלי" אפשרה הסדרה של יחסי דת ומדינה. אולם, השינויים המתחוללים בשנים האחרונות, המושפעים מתהליכים כלכליים, תרבותיים ודמוגרפיים, מותחים את גמישות הקווים המנחים, הפורמאליים והלא פורמאליים, אל מעבר ליכולתם להכיל וקוראים תיגר, גם אם לא במודע או במתכוון, על ההסדרים הקיימים ועל הסמכות הדתית.

לחקור חילון בישראל: מסגרת מושגית

סיפורה ההיסטורי של החילוניות המערבית מוצג כסיפור ניצחונה של

החירות, שהושג על ידי הסטת הדת אל המרחב הפרטי, מהלך שהבטיח את חופש הבחירה האישית מזה, ואת עליונותה של המדינה הריבונית מזה. הנראטיב החילוני מתאר מאבק שבבסיסו השקפת עולם ותרבות המכוונת אל העולם הזה, המסבירה אותו כמושגים רציונאליים הניתנים לבדיקה אמפירית ומדעית, ומתוך כך מחויבת לחופש הפרט. עמדות ביקורתיות יותר כלפי החילון, שבהן נעסוק בהמשך, מגלות ספקנות רבה יותר בעניין הנסיבות שבהן התחולל התהליך, ובמיוחד בנוגע לקשר שבין החילון לבין הערכים הליברליים. למרות קריאת התיגר על הכנסייה ועל מעמד הדת בחברה, לעתים הגורמים שהניעו את המאבק היו קשורים בשינויים כלכליים וחברתיים, והחילון היה תוצר לוואי לא מתוכנן ולא צפוי (Wilson, 2001: 39). באותו אופן, הסובלנות המזוהה עם החילון נבעה פחות מהשקפת עולם ליברלית ויותר מאימוץ עקרונות רציונאליים של סדר חברתי, מחד, ומתפיסת הדת כמי שאינה מתאימה עוד להבטחת הסמכות והלגיטימציה הפוליטית, מאידך (שם: 46). החילוניות יצרה, אפוא, מערכות אמונה טוטאליות משל עצמה, שהעניקו משמעות לקיום, העבירו את האחריות מהפרט אל סמכות המצויה מחוצה לו (קימרלינג, 2004: 343), וטשטשו את ההבדל בין דת וחילוניות.

על פי "תזת החילון", אותה הנחה (ולעתים תקווה) של סוציולוגים במאה העשרים דובר קשר סיבתי בין מודרניות וחילון, החילוניות הייתה אמורה להביס את הדת, והדת צפויה הייתה לסגת מהחיים הציבוריים אל המרחב הפרטי. אך ציפייה זו התבדתה לנוכח מציאות שבה דתות חדשות מתפתחות ודתות ישנות מוסיפות למשוך מאמינים (Casanova, 1994). על פי הברמאס (Habermas, 2008), בחברה "פוסט-חילונית" נדרשת הסתגלות למתח שבין הקהילות הדתיות הממשיכות להתקיים ובין הסביבה ההולכת ונעשית חילונית יותר ויותר, אך גם לטשטוש הגבולות בין הדתי והחילוני. הדיון הפוסט-חילוני מכוון לא רק לביקורת על ההבחנה הקטגורית בין דתיות וחילוניות ועל העמדה החילונית עצמה (Connolly, 1999), אלא גם משקף מציאות שבה דתיות וחילוניות אינן ניתנות למדידה בסרגל חד-ממדי. החילון נמדד, אפוא, לא רק בשאלות של אמונה והשתייכות, שאינן בהכרח משתנות, ואולי הן אף מתחזקות, אלא גם ובעיקר בשחיקת הסמכות הדתית (Chaves, 1994). היחלשות מעמדה הממסדי של הדת ואיתה הדגש ההולך וגובר על חופש ובחירה, יוצרים לאו דווקא חילוניות קוהרנטית ועקבית בכל

הממדים, אלא לעתים קרובות מבנים קבוצתיים ואישיים של אמונות, התנהגויות וערכים חילוניים ודתיים. בו בזמן, ממשיכה הדת להיות נוכחת, באופן רשמי או לא, בחיי הפרט והחברה ולעתים היא מתוכת בידי מיעוט פעיל לטובת ציבור רחב הרואה בדת מרכיב חשוב בזהותו (Ammerman, 2007).

נקודת המוצא של המחקר היא תפיסת החילון כתהליך בו מאבד הממסד הדתי חלק מסמכותו (במקרה הישראלי מדובר באורתודוקסיה הדתית), אבל בה בעת נשאר גורם בעל השפעה. לכלכלה – ובפרט לכלכלה הגלובלית וחברת הצריכה המתרחבת – תפקיד משמעותי בתהליכי החילון. הגלובליזציה מביאה עימה מוטיבציות והזדמנויות חדשות המקדמות תהליכי חילון, בין אם במתכוון ובין אם לאו, אך בה בעת היא מעוררת גם כוחות נגד המאפשרים לדת לשמור על כוחה או להתרחב בדרכים חדשות אל מקומות וזירות חדשים. כך, שינויים כלכליים ודמוגרפיים שהתחוללו בשני העשורים האחרונים בישראל יצרו תנאים חדשים והזדמנויות חדשות לשנות את כללי המשחק, יחד עם מגבלות חדשות ומגמות מנוגדות.

לתהליכי החילון בישראל מקורות שונים ומוטיבציות שונות שהשותף להם, במטרותיהם או בפעולתם, הוא שחיקת הסטאטוס קוו והמונופול האורתודוקסי בעיצוב המרחב הציבורי בישראל. הסטאטוס-קוו הוא כינוי להסדרים בין הציבור הדתי והחילוני, שראשיתם עוד בתקופת היישוב שלפני קום המדינה, פשרות פרגמטיות במחלוקות עקרוניות שקיבעו את מעמדה של היהדות האורתודוקסית ואת סמכותה על חלקים חשובים בציבוריות הישראלית. אך הסדרי הסטאטוס-קוו הותירו על כנו את העימות האידיאולוגי הרחב יותר, כמו גם שאלות בלתי פתורות הנוגעות לזכויות פרט וקבוצה ולמקומה של ההלכה היהודית בציבוריות הישראלית ובחיי היומיום. החל משנות השמונים התחוללו בחברה הישראלית שינויים אשר ערערו את מעמדם של הסדרי הסטאטוס-קוו ואתגרו את המונופול האורתודוקסי. התפתחותה של חברת צריכה מערבית בישראל, עם סגנון חיים נהנתני ודפוסי פנאי של חברה מערבית, הפכה את ההסדרים שהגבילו מסחר ויזמות כלכלית לאבן נגף שהוסרה במהרה, כפי שמעידה דמותה של השבת בישראל של שנות האלפיים. לשינוי הכלכלי-חברתי נוסף גם שינוי דמוגרפי בעקבות ההגירה מברית המועצות בשנות התשעים,

הגירה חילונית באופייה, שדפוסי הצריכה והבילוי שלה הגבירו את הדרישה לשירותים ומוצרים "חילוניים" באופיים. יתר על כן, הספק בנוגע ליהדותם של רבים מהמהגרים מנע מהם להינשא ברכנות והעניק תנופה מחודשת למאבקים החילוניים האידיאולוגיים. למאבקים אלה נוספו תפיסות חדשות של זהות יהודית שביקשו לערער על מעמדה ההגמוני של האורתודוקסיה ולהציע אלטרנטיבות טקסיות לאלה הקיימות.

המאבקים האידיאולוגיים, התהליכים הדמוגרפיים והשינויים הכלכליים מיתרגמים לארבעה מחוללי חילון מרכזיים בישראל ולארבעה טיפוסים אידיאליים של חילוניות שבהם תתמקד העבודה. ראשית, החילוניות ה"אידיאולוגית" הוותיקה, האתאיסטית בהשקפתה, הנלחמת כנגד המונופול האורתודוקסי וחותרת להפרדת דת ומדינה. שנית, תהליכים של "התחדשות יהודית" המתורגמת לדרישות להמיר את המונופול האורתודוקסי בפלורליזם המאפשר זהויות יהודיות נוספות, כגון יהדות רפורמית, קונסרבטיבית או חילונית. שלישית, התפתחותה של חברת צריכה גלובאלית שבבסיסה רווח והנאה, האדישה למגבלות דתיות. ורביעית, דמוגרפיה "רוסית" הכוללת דפוסי התנהגות חילוניים מובהקים כמו גם אי שייכות, לאו דווקא מבחירה, לקולקטיב היהודי. בין יהודים רפורמיים, סוחרים הפועלים בשבת או מוכרים חזיר, מהגרים לא יהודים וחילוניים ישראלים ותיקים מתקיימים קשרים מורכבים לצד הבדלים ברורים במטרות, באסטרטגיות ובדפוסי הפעולה.

ה"יזמים החילונים" אשר במוקד חיבור זה אינם קבוצת אינטרס מאורגנת ומתואמת אשר לה מטרות סדורות. רחוק מכך. המטרות שמציבים לעצמם אותם יזמים מגוונות ומשתנות וניתן למקם אותן על כמה צירים במרחב רב־ממדי. בחלוקה ראשונית גסה, ניתן לסווג את היזמים בין אלה המונעים מאידיאולוגיה חילונית ובין אלה אשר מניעיהם כלכליים. בחלוקה שנייה, מורכבת מעט יותר, ניתן לחלק את המטרות בין יזמים השואפים למדינה חילונית עם הפרדה בין דת ומדינה, בין מי שמטרתם לאפשר אלטרנטיבות דתיות נוספות, בין המעוניינים בתיקונים של ההסדרים הקיימים ובין מי שיוזמותיהם תורמות לחילון ללא כוונה מודעת. תהליכי החילון אינם מתקיימים בחלל ריק. לא זו בלבד שאל מול תהליכי החילון מתקיימים תהליכי

“הדתה” (Religionization), אלא שגם מתוך הקבוצות האורתודוקסיות עצמן מתעוררות יוזמות חדשות, הן כתגובה ליוזמות החילוניות והן כיוזמות “פנימיות” המערערות לעתים על הסמכות הדתית. רבנים אורתודוקסים פונים לציבור החילוני דרך ארגון “צוהר” כאלטרנטיבה לרבנות המוסדית ולחלופין, נשים חרדיות נאבקות לשינוי מעמד הנשים בבית הדין הרבני או על זכותן ללמוד תורה. אם כן, חילון והדתה אינם ממוקמים על ציר אחד של התנגשות, אלא פועלים במציאות רב-ממדית המטשטשת לא פעם את ההגדרות המוכרות.

השינוי בתהליכי החילון בישראל אינו מסתכם בקצב ובעוצמה, אלא קשור גם בהיגיון המנחה ובלגיטימציה שהם נשענים עליה ובזירה שבה הם מתחוללים. מאבקים חילוניים מוקדמים חיברו בין טיעונים ליברליים הנשענים על עקרונות זכויות הפרט ותביעות רפובליקניות הנשענות על טיעונים של זכאות ומדגישות את תרומת החילונים לקולקטיב ואת הזכויות המיוחדות שתרומה זו מקנה לכאורה. בתהליכי החילון החדשים לא נעלמו טיעונים אלה, אך האפילו עליהם טיעונים חדשים של הגיון כלכלת השוק ובחירות יומיומיות פרקטיות, שהפכו את המגבלות שהטילו ההסדרים הישנים ללא רלוונטיות. המוטיבציות, במקביל השתנו גם הן, מחילוניות אידיאולוגית המכוונת לערכים ליברליים למטרות כלכליות הנענות לכללי השוק. אך כפי שמראה המחקר, מטרות, אסטרטגיות והצדקות הן דינמיות ותלויות הקשר. זירת הפעולה של תהליכי החילון איננה בהכרח הפוליטיקה הפורמאלית, אלא ערוצים חדשים של פעולה שלא דווקא נתפסים כ“פוליטיים” בעיני מי שמחוללים אותם או בעיני חוקרי הפוליטיקה. החוקר הגרמני בק (Beck, 1994: 23) מגדיר את אפיקי הפעולה האלה כ“תת-פוליטיקה” (Sub-politics) שמעצבת את החברה “מלמטה” כתוצאה מהתכווצות וצמצום הפוליטיקה הפורמאלית והיווצרותן של הזדמנויות חדשות לקבוצות אינטרס ויזמים לפעול ולחולל שינוי חברתי-פוליטי.

הקשרים בין מחוללי החילון השונים הם חלק ממציאות דינמית, המתוארת לעתים כ“פוסט-חילונית”, בה הקטגוריות המוכרות — דתי, מסורתי וחילוני — מאבדות ממשמעותן. המערכת הפוליטית הישראלית מתקשה להגיב למציאות הדינמית הזו ולהתפתחויות בשסע הדתי-חילוני: מצד אחד לשנות את ההסדרים הקיימים, או ליצור

הסדרים חדשים שיענו על צרכים חדשים, ומצד שני להמשיך לאכוף את ההסדרים הישנים. הריק הפוליטי התמלא על ידי יזמות חילונית שניצלה הזדמנויות כלכליות ופוליטיות חדשות, ועל ידי ציבור הולך וגדל שנענה ליוזמות אלה. "היזמים החילונים" שבמוקד חיבור זה אינם קבוצת אינטרס מאורגנת ומתואמת אשר לה מטרות סדורות, אלא שם כולל למי שבפעולותיהם, גם אם לא תמיד התכוונו לכך, קוראים תיגר על הסמכות הדתית הממוסדת. בהתאמה, החילון הוא לעתים קרובות תוצאה של פרקטיקות המתקיימות בחיי היומיום של אנשים וקבוצות אשר אינם מזהים עצמם כחילוניים או רואים עצמם כסוכני שינוי. חילון זה קורא תיגר על הסמכות הדתית, אבל מתקיים דרכה ולצידה. יהודים ישראלים רבים אינם מאמצים זהות דתית או חילונית מקיפה וחד משמעית, וממשיכים להחזיק באמונות, זהויות ופרקטיקות שניתן לתאר כדתיות, לצד אלה הנתפסות כחילוניות. בלי קשר למשמעויות שמייחסים אינדיבידואלים לדרישות, לצרכים, לתשוקות ולפעולות שלהם, בחירותיהם הן חלק מתהליך החילון שחיבור זה עוסק בו.

טיעון מרכזי ומתודולוגיה

תהליכי החילון שבהם תעסוק עבודה זו מהווים שינוי של כללי המשחק, או "שינוי מוסדי". גישת המחקר הניאור-מוסדית עוסקת לא רק במוסדות פורמאליים אלא גם בכללי המשחק החברתי והפוליטי והדרך שבה הם נוצרים, נשמרים ומשתנים. הגישה מאפשרת להסביר לא רק יציבות וקביעות של מוסדות, אלא גם את הדרך שבה הם משתנים. שינוי מוסדי יכול לקרות כתוצאה ממשבר המערער את יציבות המוסדות או מהחלטות של חלק מהשחקנים להגיב להזדמנויות ולתמריצים חדשים, ובסופו של דבר לערער את שיווי המשקל. את הטיעון המרכזי של הספר ניתן איפוא לתאר כלהלן. שינויים בתחומי הכלכלה, הפוליטיקה והדמוגרפיה בשלושת העשורים האחרונים יצרו אי התאמה בין הסמכות הדתית הפורמאלית, המעוגנת בסטאטוס-קוו, לבין הצרכים והרצונות החדשים של קבוצות ואזרחים. יזמים חילונים שפעלו ממניעים שונים ולמען מגוון מטרות, ניסו להציע אלטרנטיבות ופתרונות באמצעות מאבקים פוליטיים, עתירות משפטיות ויוזמות

פרטיות, אך מצאו את המערכת הפוליטית חסומה לשינוי. כישלונם של המאבקים הפוליטיים הוביל ליוזמות שבחרו לעקוף את הסדר הקיים ולא להתעמת עימו. יוזמות אלה, שהיו לעתים נקודתיות ומקומיות, ובמקרים רבים חסרות מטרת־על מוגדרת והשקפת עולם סדורה, היו חלק מתהליך שאפשר לתאר כשינוי מוסדי. החילון שיתואר כאן, לפיכך, הוא שינוי מוסדי המתחולל בערוצים אלטרנטיביים של מאבק פוליטי או דרך בחירות אינדיבידואליות מנותקות ממטרה פוליטית מודעת. כדי לבחון את ההתפתחויות האלה אדרש, ראשית, למפות את היזמים ואת היוזמות החילוניות, את מטרותיהם ואת האסטרטגיות והפעולות שלהם. שנית, ארצה לבחון כיצד יוזמות אלה מתכתבות עם צרכים, רצונות ותשוקות פופולאריות. ושלישית, אבקש להציע מבט מפוכח וביקורתי על חילון, חילוניות וחילונים בישראל.

מחקר זה משלב נתונים כמותניים ואיכותניים כדי לתת תמונה מקיפה ומעמיקה של תהליכי החילון. חלקו הראשון של המחקר, המתבסס על מקורות משניים, עיתונות כתובה ומקוונת וארכיונים, מבקש לשרטט ולמפות את תהליך החילון. חלק זה של המחקר כולל (א) מיפוי של השחקנים המרכזיים דרך דיווחים וכתבות עיתונאיות, (ב) סקירת הארגונים השונים והיוזמות שנקטו ר־(ג) זיהוי החלטות פוליטיות ומשפטיות משמעותיות הקשורות ביוזמות השונות. מיפוי זה קשור לחלקה השני של העבודה, ראיונות עומק עם למעלה מארבעים יזמים (רשימה מפורטת — בביבליוגרפיה). הראיונות סיפקו (א) מידע על הרקע שממנו באו היזמים, על השקפות העולם שלהם ועל תפיסתם בנוגע ליחסים דת ומדינה בישראל, (ב) מידע על המטרות והאסטרטגיות שלהם, (ג) דיווחים על היחסים בין היזמים למוסדות הדת והמדינה וההשפעה של יחסים אלה על האסטרטגיות שנבחרו, (ד) מידע על קהלי היעד שאליהם מכוונים היזמים, (ה) הערכות סובייקטיביות של משמעות פעולותיהם והערכתם לגבי הפרטנציאל של היוזמות שלהם, ר־(ו) הערכות של היזמים בנוגע ליזמים אחרים וליוזמות אחרות ומשמעותם הכוללת לגבי המדינה והחברה. השילוב בין הראיונות לבין החומרים הארכיוניים והעיתונאיים מספק תיאור עשיר של התפיסות והפעולות של היזמים והיוזמות השונים והקשרים ביניהם.

חלקו השלישי של המחקר הוא סקר עמדות, המשלים את הראיונות באמצעות מבט־על של תפיסות הציבור היהודי בישראל בנושא מעמד

הדת במרחב הציבורי והפרטי. המשיבים נשאלו על מרכיבים שונים של אמונות, העדפות ופרקטיקות הנוגעות לדת, לדתיות ולמעמדה של הדת בחיים הציבוריים. נתוני הסקר מאפשרים ניתוח של קטגוריות חילוניות שונות ומציגים תמונה רב-ממדית של החילוניות בישראל. הסקר נתמך במידע מסקרים נוספים, בעיקר של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. אחרי ביצוע הסקר, נעשה מערך נוסף של ראיונות עם חלק מהמשתתפים על מנת לתת משמעות נוספת ופרשנות לנתונים הסטטיסטיים.

ארבעת הנושאים שהעבודה מתמקדת בהם מתחלקים לכאורה בין יוזמות כלכליות (מסחר בשבת ובשר לא כשר) ובין יוזמות אידיאולוגיות (רפורמות בנישואין ובקבורה), אך בחינת פעילותם של היזמים השונים מצביעה על כך שחלוקה זו לא תמיד עומדת במבחן המציאות. יוזמות כלכליות חילוניות מגובות לעתים קרובות, ובעיקר בעתות משבר, בטיעונים של חופש הפרט וזכות בחירה. לחלופין, כפי שיוצג בהמשך, היוזמות האידיאולוגיות מתערבות לעתים עם יוזמות כלכליות. בנושאי הנישואין והקבורה, למשל, המאבקים האידיאולוגיים מיתרגמים לאלטרנטיבות המאתגרות את הסדר הקיים, ובנוסף לכך נוצרות גם אלטרנטיבות כלכליות העוקפות את המונופול של האורתודוקסיה הדתית. המשותף לכל אותן היוזמות החילוניות (או "מחלונות") הוא קריאת תיגר על הסטאטוס-קוו, במפורש או במובלע, באמצעות מהלכים העוקפים את הפוליטיקה הפורמאלית ואת המדינה ופונים אל המרחב הציבורי ואל החברה. הספר בוחן את ההתפתחויות בשלוש זירות — הפוליטית-פורמאלית, המשפטית והציבורית-אזרחית — באמצעות חמש שאלות מנחות:

1. איזה מבנה מוסדי ("כללי משחק") נוצר בשנים הראשונות אחרי קום המדינה, ומה המגבלות הנגזרות ממנו?
2. אילו אתגרים הציבו השינויים הכלכליים והדמוגרפיים למבנה המוסדי?
3. מי היזמים החילונים שניסו לתת מענה לצרכים ולרצונות החדשים, כנגד כללי המשחק של הסטאטוס-קוו?
4. אילו אסטרטגיות אימצו היזמים החילונים, ומדוע?
5. מה הייתה השפעת היוזמות השונות על המוסדות הקיימים ועל

עמדות הציבור?

לאורן של שאלות אלה מבקש הספר להסביר את מקומו של תהליך חילון דינמי במציאות שבה הפרדה בין דת ומדינה אינה אפשרית, ומעמדה הפורמאלי של הדת בחיים הציבוריים נותר איתן. מעבר לכך, מבקש הספר גם לבחון את המגבלות של תהליך החילון המתפתח מחוץ לזירה הפוליטית ובקשר רופף להשקפת עולם חילונית מוצקה. לשון אחר, האם החילון מביא עימו גם חילוניות, והאם החילוניות הישראלית, על מרכיביה השונים, נושאת בחובה הבטחה ומחויבות לחברה שוויונית וסובלנית.

מבנה ותוכן

המסגרת התיאורטית של הספר תוצג בפרק הבא, המבקש להציע פתרון תיאורטי לחידות ולפרדוקסים שמעלה מחקר נושא החילון בישראל, ולבחון את החילוניות הישראלית במבט השוואתי. המסגרת התיאורטית נשענת על "פירוק" של מושג החילון באמצעות שלוש הבחנות. ראשית, החילון מוגדר כתהליך המובחן מהחילוניות כהשקפת עולם או אידיאולוגיה. שנית, החילון הוא שינוי מוסדי המבטא שחיקה של הסמכות הדתית המובחנת ממדדים אחרים של אמונה וזהות אישית. שלישית, השינוי המוסדי מתחולל מעבר לזירה הפוליטית הפורמאלי וקשור ליוזמות חברתיות-אזרחיות ולהשפעה המצטברת של בחירות אישיות. החילון המתואר כאן, אף שהוא פרי שינויים כלכליים ודמוגרפיים וקשור באופן רופף בלבד לערכים ליברליים, לזהות חילונית קוהרנטית ולמחויבות פוליטית, קורא תיגר על הסמכות הדתית. המבט מעבר לפוליטיקה הפורמלית, אל הפעולות המתרחשות "מחוץ ומעבר למוסדות הייצוגיים של המערכות הפוליטיות של מדינת הלאום" (Beck, 1996: 18), מאפשר לראות את המרחבים המחולנים, ההתנגדות לתהליכי החילון והדינאמיות של כללי המשחק החדשים. הכלים התיאורטיים שבהם ידון הפרק הראשון מאפשרים להבין את תהליכי החילון בישראל, על מורכבותם, על סתירותיהם הפנימיות ועל חוסר העקביות שבהם.

הפרק השני מחבר בין המסגרת התיאורטית ובין ההיסטוריה של יחסי דת ומדינה בישראל, ובכלל זה הסתירות שבין ההסדרים שנוצרו בשנים הראשונות ותהליך החילון הדינמי שהחל בשנות התשעים. תהליך החילון מוסבר בעלייתם של כוחות חדשים – ניאורליברליזם וחברת הצריכה, ההגירה הגדולה מברית המועצות ותביעות חדשות להכרה. המאבק בין כוחות אלה לבין כוחות דתיים מנוגדים, ישנים וחדשים, תורגם לפעולות קונקרטיות בזירות מאבק חדשות. המסגרת התיאורטית ששורטטה בשני הפרקים הראשונים באה לידי ביטוי בכל ארבעת הפרקים הבאים. כל פרק מתאר את המבנה המוסדי, את המגבלות הדתיות ואת אי ההתאמות שבין כללי המשחק וההתפתחויות החדשות. הדינמיקה הפוליטית והשינויים המתוארים נטועים בתוך התרבות הפוליטית הישראלית, המאפשרת הגמשה של כללי המשחק הקיימים או התעלמות מהם, והימנעות מעימות ישיר. היזמים החילונים, המתוארים בהרחבה בכל פרק, פועלים בזירה הפוליטית והמשפטית, אבל בסופו של דבר נמנעים מעימות, מנצלים את הפרצות הקיימות, עוקפים את ההסדרים הקיימים ומשנים את חוקי המשחק.

הפרק השלישי עוסק במוסד הנישואין ובשינויים המתחוללים בו. נישואין אינם רק בחירה פרטית של בני זוג, אלא גם מוסד המוגדר ומנוהל על ידי סמכויות פוליטיות הקובעות מהם נישואין ומהן הזכויות והחובות הנכללות בהם. המדינה המודרנית מעניקה את החותם הרשמי לנישואין באמצעות רישוי, ומפקחת על הנישואין ופירוקם. אך כמו מוסדות אחרים, גם הנישואין מושפעים משינויים חברתיים, מאבדים ממעמדם והופכים גמישים יותר. בישראל, הנישואין הנשלטים בידי האורתודוקסיה היהודית הם מקור מתמשך לאי שביעות רצון בקרב יהודים חילונים ובעיה פרקטית עבור מהגרים מברית המועצות שאינם מוכרים כיהודים ומנועים מלהינשא בישראל. מאבקים חילוניים לשינוי חוקי הנישואין בזירה הפוליטית והמשפטית נחלו הצלחה מוגבלת. לעומת זאת, יוזמות חילוניות, המבוססות על מוטיבציות לכליות או אידיאולוגיות, יצרו אלטרנטיבות של נישואין בחו"ל, חוזי נישואין וטקסים לא אורתודוקסיים שאיפשרו מוצא למי שביקשו, מבחירה או מחוסר ברירה, להינשא מחוץ לרבנות, וכפו על המדינה לתת גושפנקא לנישואין לא אורתודוקסיים.

הפרק הרביעי בוחן את השינויים בקבורה ובטקסי הלוויה, נושא נוסף הקשור לתביעה לבחור ולעצב טקסי חיים המתאימים להשקפת העולם החילונית. בדומה לנישואין, גם על הקבורה נטלה המדינה המודרנית אחריות, כאשר עיצוב הקבורה וטקס הלוויה היה כחלק מתהליך בניית האומה או, מסיבות פרוזאיות יותר, כאשר נדרשה לספק ולנהל את שירותי קבורה לאזרחיה. בישראל, הפקידה המדינה את שירותי הקבורה והלוויה בידי האורתודוקסיה הדתית, מקור נוסף לתרעומת מצד הציבור החילוני ולדרישות להעביר את הסמכות לידי מי שביקשו לעצב בעצמם את טקס הקבורה שלהם או של יקיריהם. התביעה לאפשר קבורה לא אורתודוקסית זכתה לחיזוק נוסף בשנות התשעים, כאשר בתי הקברות סירבו לקבור מהגרים שיהדותם לא הוכרה. כאן המאבקים בזירה הפוליטית והמשפטית נשאו פרי יותר מאשר בנושא הנישואין, אבל חשובה לא פחות הייתה צמיחתה של קבורה פרטית שנתנה מענה לדרישות הטקסיות והאסתטיות עבור מי שהיה מוכן ויכול לשלם עבורן.

בשר החזיר, סמל להתבוללות, היה מוקצה בעיני ישראלים רבים והיווה מוקד למאבק דתי שביקש להוציא את המסחר בו אל מחוץ לחוק. עניינו של הפרק החמישי הוא השינוי במעמדו של בשר החזיר כתוצאה מההגירה מברית המועצות ומהתפתחותה של תרבות אוכל צרכנית. עקב שינויים אלה הפך בשר החזיר מסמל פוליטי ודתי לסחורה הכפופה לכללי כלכלת השוק. עד שנות התשעים, התנהל המסחר בבשר החזיר כמעט בהיחבא, תוך ניצול פרצות בחוק שאפשרו את קיומה של תעשייה צנועה בגודלה עם קהל לקוחות קטן. המאבק כנגד ניסיונות של המפלגות הדתיות להוציא את המסחר בבשר החזיר אל מחוץ לחוק שילב אינטרסים כלכליים, שיח ליברלי של חירויות פרט ותביעה רפובליקנית נגד מה שהוגדר "כפיה דתית" שצפויה הייתה לפגוע בזכויות ובאינטרסים של מי שהגדירו עצמם כקבוצה המשרתת את החברה. החל משנות התשעים, לעומת זאת, הביקוש הגדול לבשר החזיר והמציאות הכלכלית הניאו-ליברלית ייתרו את המאבק הפוליטי. אף שהחוקים הפורמאליים המגבילים נותרו בעינם, הפרצות בחוק אפשרו את התרחבות המסחר, כפי שמעידים המרכולים והמסעדות המוכרים ומגישים בשר חזיר. מאבקהם של יזמים דתיים נגד בשר

החזיר עברו ברובם לזירה המקומית והתמקדו בניסיונות למנוע את המכירה בקרבת אזורי מגורים דתיים.

המסחר בשבת, שבו עוסק הפרק השישי, הוא דוגמא מובהקת לשחיקת הסטאטוס־קוו ולפער המתרחב בין תפיסות דתיות ולא דתיות של השבת. הסדרי השבת, אשר הגדירו את השבת כ"יום מנוחה" ובהתאם לכך הגבילו את העבודה והמסחר בשבת, התקבלו כפשרה בתקופה שבה החברה הישראלית הייתה בעלת מאפיינים קולקטיביסטיים ורמת הכנסה ממוצעת נמוכה. התפתחותה של חברה אינדיבידואליסטית־צרכנית שלווה בעלייה ברמת החיים ובשינוי בדפוסי הפנאי, יצרה בקרב ציבורים נרחבים פרשנויות חדשות למשמעותו של יום המנוחה ודרישה לאפשר דפוסי בילוי הסותרים את הסטאטוס־קוו. בעוד שמאבקים מוקדמים יותר נסבו בעיקר סביב הדרישה לאפשר פעילות תרבותית בשבת, כמו בתי קולנוע, תרבות הצריכה בעשורים האחרונים עודדה יזמים להרחיב את הפעילות העסקית בשבת משיקולים כלכליים גרידא. בדומה לנושא בשר החזיר, גם בנושא המסחר בשבת נענו היזמים לביקוש של צרכנים, אבל התפתחות המסחר בשבת והתרחבותו דרשה פחות מאבקים פוליטיים ומשפטיים. מכיוון שהשינוי בתפיסות לגבי השבת חל בקרב מספר גדול של יהודים בישראל, ומכיוון שההחלטה לקנות בשבת מנותקת כמעט לגמרי משאלות אידיאולוגיות או זהותיות, יכלו היזמים לפעול כמעט באין מפריע והשבת הפכה עבור רבים, בפועל, ליום של קניות. בניגוד למערכת הפוליטית הישראלית, שלמרות התכתשויות בנושא דת ומדינה לא חלו בה שינויים משמעותיים בחוקים ובתקנות, הזירה האזרחית הפעלתנית הייתה מקום שבו פעילות של יזמות חילונית והפוליטיקה של חיי היומיום שינו את כללי המשחק. נישואין אזרחיים, בתי קברות חילוניים, בשר לא כשר ומסחר בשבת הם כולם דוגמאות לשינויים שהתחוללו בשני העשורים האחרונים, בהתערבות או הפרעה פוליטית מינימאלית. אך מהי המשמעות הכוללת של השינויים הללו? במה הם צפויים להשפיע, אם בכלל, על שאלות רחבות יותר של זהות, סובלנות ושוויון? הפרק השביעי, המסכם את העבודה, ידון בפער שבין חילון וחילוניות, תוך התייחסות לממצאים העולים מן המחקר.

תודות

המחקר וכתובת הספר היו מסע ארוך שלא יכול היה להתקיים בלי תמיכה כספית והשראה אינטלקטואלית של מוסדות ואנשים רבים. הקרן הלאומית למדעים (מענק 1041/07), קרן פוזן והאגודה הישראלית לקרנות מחקר סייעו במימון המחקר ועל כך תודתי נתונה להן. הוצאת הספר לאור התאפשרה גם בזכות תמיכתם של נשיאת אוניברסיטת בן-גוריון, פרופסור רבקה כרמי, הרקטור פרופסור צבי הכהן, ודיקאן הפקולטה למנהל עסקים, פרופסור עודד לוונגרט. לפני כעשרים שנה, בשנה השלישית ללימודי באוניברסיטת ג'ונס הופקינס, הציע ביל קונולי (William Connolly) סמינר מסקרן שכתרתו "מדוע אינני חילוני?". הנושא לא היה קשור במישרין למחקר שחשבתי לעסוק בו אבל הכותרת, הקשר המתבקש למציאות הישראלית וההיכרות המוקדמת עם קונולי עשו את שלהם. קונולי, כמו תמיד, לא אכזב, ואף על פי שנותרתי חילוני (ובמידה רבה גם הוא) אני חב לו חוב כפול: ראשית, על העניין שעורר בי בנושא שאליו שבתי שנים אחרי הקורס, ושנית, על שחשף לפניי את הקרקע הבלתי מוצקה שעליה עומדת החילוניות ואת הצורך המתמיד, דווקא מתוך עמדה אנגוסטית, בספקנות ובביקורת עצמית כלפי האמיתות החילוניות. שנת שבתון באוניברסיטת דייויס בקליפורניה אפשרה לי לעשות סדר ברעיונות הישנים והחדשים ובנתונים שאספתי, שהתגבשו לכדי הספר הזה. את השנה הזו אני חב לא רק לשלווה המבורכת של קליפורניה, אלא גם לקולגיאליות של דיאן וולף, דייויד ביל וזאב מעוז. המחלקה למנהל ומדיניות ציבורית באוניברסיטת בן-גוריון, שבה אני חבר מאז שסיימתי את לימודי הדוקטורט, הייתה ועודנה בסיס תמיכה יציב, ותודתי נתונה לחבריי במחלקה בעבר ובהווה: שלמה מזרחי, אריה נאור, פני יובל, מיקי מלול, ערן מנס, אופיר רובין, רוחמה רשף וליאל שלו. תודתי נתונה גם לחברי הפקולטה לניהול על הקולגיאליות והתמיכה. כן נתונה תודתי למכון ון-ליר שבו אני משמש עמית מחקר בשנים האחרונות. קבוצת המחקר שבהן השתתפתי סייעו רבות בגיבוש הרעיונות, תוך שאילצו אותי לחשוב מחדש, שוב ושוב, על הסוגיות והתיאוריות המופיעות בספר.

חברים וקולגות רבים תרמו לפרויקט זה, ולכולם אני חב תודה. עומרי שמיר סייע לי רבות באיסוף הנתונים כששימש עוזר מחקר בעת לימודיו לדוקטורט. חשיבתו המסודרת והיצירתית הייתה לי לעזר רב. יריב פניגר ופני יובל סייעו לי, כל אחד לחוד, לעשות סדר בנתונים ולעתים ראו בהם מעבר למה שאני השכלתי לראות. אחרים, בשלבים השונים של המחקר, סייעו בעצה טובה, בקריאה של פרק או בתוכנה שמיהרתי לאמץ: יוכי פישר, מיכאל שלו, מרק בליית', בריאן טרנר, בארי קוסמין, גד ברזילי, אורי רם, מיכל שמיר, חוזה קזנובה, גדעון כץ, מיכאל פיליפוב, ניסים ליאון, מני מאוטנר, אורנה ששון-לוי, זאב שביט, ג'ף היינס, אביעד רובין, יורם פרי, חזקי שוהם, ניר קידר ויגיל לוי. עצותיהם ותובנותיהם סייעו לי רבות. תודה גדולה לדוד גוטסמן ולדר' שרי אהרוני מהוצאת פרדס, ולעורכת הגר שילה על העבודה המקצועית והמדויקת ולמור נוב-גבאי על הסיוע בהתקנת הספר לדפוס. האחריות על הכתוב בספר היא שלי בלבד.

פרק שביעי

מסקנות

אֲנָשִׁים בְּאוֹלָם הַמּוֹאֵר עַד כָּאֵב

דְּבָרוֹ עַל הַדָּת

בְּחַיֵּי הָאָדָם בֵּין זְמַנָּנוּ

וְעַל מְקוֹמוֹ שֶׁל הָאֱלֹהִים.

אֲנָשִׁים דְּבָרוּ בְּקוֹלוֹת נְרַנְשִׁים

כְּמוֹ בְּנִמְלֵי תְעוּפָה.

עֲזַבְתִּי אוֹתָם:

פְּתַחְתִּי דָלֶת בְּרָזָל שֶׁכְּתוּב עָלֶיהָ

”חַרִּים” וְנִכְנַסְתִּי לְתוֹךְ

שְׁלֹחַ גְּדוּלָה: שְׁאֵלוֹת וְתַשׁוּבוֹת.

(יהודה עמיחי, "שלווה גדולה: שאלות ותשובות")

פער גדול התהווה בישראל בין הפוליטיקה של יחסי דת ומדינה – הדיבור והמעשה הפוליטי – לבין התהליכים המתחוללים במרחב הציבורי ומשנים את פני החברה גם ללא כוונת מכוון. הפוליטיקה של יחסי דת ומדינה נוגעת לכללי המשחק הפורמאליים – חוקים, תקנות וסמכויות – אשר במידה רבה נותרו כמעט ללא שינוי בישראל, בין אם מדובר ביום המנוחה השבועי או בסמכות להשיא ולהתיר נישואין. במרחב הציבורי, במעשים יומיומיים, לעומת זאת, שינויים דמוגרפיים, כלכליים וחברתיים עיצבו מחדש את גבולות המותר והאסור. כדי להבין את המורכבות והסתירות ביחסי דת ומדינה יש צורך להבחין בין החילון כתהליך ובין החילוניות כהשקפת עולם ודרך חיים, לבחון את הכוחות והתהליכים הלא-אידיאולוגיים שמאחורי התהליך, להרחיב את היריעה לתהליכים המתחוללים מחוץ לפוליטיקה הפורמאלית ולתעד תהליך חילון הכולל שינויים באמונות, ובזהויות, כמו גם בבחירות הנעשות בחיי היומיום, שאינם עקביים וחד-משמעיים. מורכבות זו מציעה גם סקפטיות בכל הנוגע לקשר שבין החילון כתהליך הנישא על גבי כלכלת השוק ושינויים דמוגרפיים לבין חברה ליברלית וסובלנית המזוהה עם

האתוס החילוני.

את חילונו (החלקי) של המרחב הציבורי בישראל, כפי שנטען בפרקים הקודמים, ניתן לייחס רק במעט לאידיאולוגיה, לסדר יום חילוני ולמאבקים פוליטיים. "מפת החילון" שסומנה בשני העשורים האחרונים כוללת עשרות מרכזי קניות הפתוחים בשבת, מאות חנויות המוכרות בשר חזיר, אלפי זוגות הנישאים מחוץ לרבנות האורתודוקסית ובתי קברות חילוניים המאפשרים טקסי קבורה אלטרנטיביים. הבנת ההתפתחויות האלו, משמעותן ומגבלותיהן, מחייבת להסיט את המבט מהמערכת הפוליטית, מהמאבקים הגלויים ומההצהרות הנחרצות, אל אותם התהליכים המתרחשים מחוץ לזירה הפוליטית הפורמאלית, ולעתים במנותק ממנה. תהליכי חילון אלה מנותקים בחלקם גם מאידיאולוגיה חילונית הנושאת עמה בשורה של חופש ושוויון, ניתוק שהוא מקור כוחם כמו גם חולשתם. כך, במקביל לתהליכי החילון שתוארו כאן, התחוללו גם תהליכים הפוכים של התחזקות דתית המתבטאת, בין השאר, בניסיונות ההדרה של נשים ממרחבים ציבוריים, בהתחזקות הלאומיות הדתית בצבא והתחזקותה של זהות דתית בכלל, ואפילו דיון מחדש במשחקי הכדורגל בשבת, נוהג שהיווה סמל ליכולתה של הזהות המסורתית לשלב בין קודש וחול. כל אלה מעידים שחרף תהליכי החילון, ישראל אינה צפויה להפוך בעתיד הנראה לעין למדינה או חברה חילונית, ושהדת והדתיות המסרבות לסגת אל המרחב הפרטי ימשיכו למלא בה תפקיד.

כוחם המוסדי של הדת ושל המונופול האורתודוקסי מיוחס לעתים לכוחן הפוליטי של המפלגות הדתיות, ששימשו לשון מאזניים והשכילו לכרות בריתות פוליטיות לנוכח חולשתן של המפלגות החילוניות ואדישותן של הציבור החילוני (והלא דתי). אולם, השפעתה של הדת בציבוריות הישראלית נגזרת לא רק ממהלכים פוליטיים אלא גם מהאמביוולנטיות החילונית ומן התפקיד האינסטרומנטלי שמילאה וממלאת הדת בישראל עבור דתיים ולא דתיים כאחד. גם אם יכלו מי שהגדירו עצמם חילונים להתעלם מציוויים דתיים בחייהם הפרטיים, הפרהסיה נותר כפופה להם וגם מבלי שהודו בכך, שירתה כפיפות זו לפחות חלק ממטרותיהם. הלאומיות היהודית החדשה, בדומה לתנועות לאומיות אחרות, נזקקה לדת כדבק מלכד, כמסמנת גבולות וכבסיס לתביעה טריטוריאלית. בפועל, למרות קריאת התיגר שלה

על הסמכות הדתית, הזהות הלאומית והתרבות החילונית שביקשה הציונות ליצור נסמכו על שיח וסמלים דתיים שלא יכלה להשתחרר מהם וששימרו את מעמדה של הדת גם כאשר לא הייתה דומיננטית. את המתח האינהרנטי שבין הלאומיות החילונית לכאורה והדת הממשיכה להתקיים לצדה ובתוכה, זיהה כבר ב־1926 הפילוסוף גרשום שלום:

האנשים פה אינם יודעים את משמעות מעשיהם. סבורים הם שהפכו את העברית לשפה חילונית. שחילצו מתוכה את העוקץ האפוקליפטי. אבל זאת איננה האמת. חילון של שפה אינו אלא דיבור בעלמא, מליצה בלבד. אי אפשר, למעשה, לרוקן את המלים המלאות עד להתפוצץ, אלא במחיר הפקרת השפה עצמה [...] כל מלה שלא נוצרה ככה סתם מחדש, אלא נלקחה מן האוצר הישן והטוב, מלאה עד גדותיה בחומר נפץ [...] אלוהים לא יוותר אילם בשפה שבה השביעו אותו אלפי פעמים לשוב ולחזור אל חיינו.

שנים מאוחר יותר שם עמוס עוז מילים דומות בפיו של גיבור ספרו:

פעם אחת או פעמיים חרג משתיקתו ואמר לי שאבות הציונות עשו שימוש מחושב באנרגיות הדתיות והמשיחיות שבלב המוני היהודים מדורי דורות, וגייסו את האנרגיות האלה לשירותה של תנועה פוליטית שהייתה ביסודה חילונית, פרגמטית ומודרנית. אבל יום אחד, אמר, עתיד הגולם לקום על יוצרו: האנרגיות הדתיות והמשיחיות, האנרגיות האי־רציונליות שמייסדי הציונות ניסו לרתום אותן למאבקם החילוני והאקטואלי, עתידות להתפרץ באחד הימים ולסחוף עמהן את כל מה שאבות הציונות התכוונו לחולל כאן. (עוז, 2015: 127).

התיאור של תנועה חילונית פרגמטית המבקשת לעשות שימוש באנרגיות משיחיות לצרכים פוליטיים מחמיץ את השניות המלווה את הציונות מראשית דרכה ואת הקרבה המוכחשת לדת. למרות הסלידה של מייסדי התנועה הלאומית מהאורתודוקסיה הדתית, שזוהתה עם הגלות, ולמרות ההצהרה על הכוונה להשתחרר ממשא

העבר, לא הפכה החילוניות לדומיננטית וככל הנראה גם לא יכולה הייתה. לכאורה, היה לחילוניות לא רק את הכוח הפוליטי, אלא גם את המסד הרעיוני שיכול היה לאפשר לה לשנות סדרי עולם. פילוסופית, חילוניות יהודית התקיימה עוד לפני הצינונות, כאשר "יהודים חופשיים" קראו תיגר על הממסד הדתי ועל החשיבה הדתית וביקשו להציע אלטרנטיבה לאורתודוקסיה הדתית. ואולם, הזהות הלאומית בישראל, אשר שותפים לה יהודים חילונים ודתיים, כמעט ואינה ניתנת להפרדה מהדת היהודית. קשר עמוק זה נוגע לא רק לסמלים המשותפים ולזיכרון ההיסטורי, אלא גם לתפקיד האינסטרומנטלי שממלאת הדת בשרטוט הגבולות הלאומיים והטריטוריאליים ומתן הלגיטימציה לקיומם. במילים אחרות, הדת היהודית מילאה וממשיכה למלא תפקיד משמעותי בהגדרתם של גבולות הלאום, המתורגמים לחוקי הגירה, אזרחות וזכויות המשמרים את מעמדם של היהודים, דתיים כחילונים, כמו גם את התביעה על חבלי המולדת. בשל הקושי להפריד בין הלאום היהודי לדת היהודית, והמעמד שקיבלה היהדות האורתודוקסית בניהול הפרהסיה והשליטה על חיי הפרט, היו ונתרו רבים מהיהודים החילונים והלא דתיים בישראל אמביוולנטיים כלפי הדת ומעמדה בחיים הציבוריים. מול אי שביעות הרצון, ולעתים הכעס, של ישראלים חילונים כלפי מה שמכונה "כפייה דתית", עומדות הפריבילגיות שמקנה השייכות ללאום היהודי, שגבולותיו מסומנים בכללים דתיים שרוב היהודים בישראל מעוניינים לשמור. בשל כך, רבים מגלים חשדנות כלפי החילוניות, הנתפסת כמאיימת על גבולותיה הבטוחים של המדינה היהודית. במציאות זו, לא מפתיע שהחילוניות (כאידיאולוגיה ליברלית של חופש ושוויון) נותרת עמדה שולית ושהחילון (כתהליך הנגזר משינויים כלכליים ודמוגרפיים) קורא תיגר רק על חלקים מסוימים מהסטאטוס קוו ומעמדו של המונופול האורתודוקסי נותר איתן.

מבחינה אידיאולוגית, ישראלים חילונים קראו להפרדת דת ומדינה כדי להבטיח את חופש הדת והחופש מדת. מבחינה פוליטית, כפי שתואר בפרקים הקודמים, נוהלו מאבקים שונים בשם החילוניות עם דרישות שונות המזוהות עם חופש דת. ואולם, תפיסה חילונית ליברלית נותרה נחלת המיעוט. התנופה המחודשת של תהליך החילון שתוארה בפרקים הקודמים לא שינתה מהותית את מגבלותיו ואת כללי

המשחק הפורמאליים שבין דת ומדינה. התהליך, שגובה בשינויים כלכליים ודמוגרפיים, כלל שחקנים חדשים וכן מטרות ואסטרטגיות חדשות שהגיבו לרצונות ולצרכים החדשים, כמו גם להזדמנויות החדשות. בתנאים אלה, שחיקתה של הסמכות הדתית לא קיבלה ביטוי פורמאלי בשינוי הסטאטוס-קוו אלא במוסדות לא-פורמאליים ובמרחבים "מחולנים" שהציעו אלטרנטיבות המתאפיינות בהימנעות מהתנגשות ישירה עם הסמכות הדתית, ומצאו דרכים לעקוף אותה. בפרקים הקודמים, האינטראקציות בין המדינה וחוקיה הפורמאליים לבין היזמים החילוניים והציבור שירטטו את תהליך החילון בישראל. בפרק מסכם זה, אבקש להעריך את המשמעות הכוללת של חילון וחילוניות בישראל ואת מגבלותיהם.

החילון כשינוי מוסדי

ההסבר המוסדי של הסטאטוס קוו מזהה את היווצרותו ברגע היסטורי נתון וכפשרה פוליטית בין אידיאולוגיות ותביעות מתחרות. היחסים בין דת ומדינה, בין אורח החיים הדתי והלא דתי ובין הדת והכלכלה, הוסדרו בישראל בפשרות והסדרים מוסדיים שאותם ניתן להבין ככללי משחק ממוסדים. הסטאטוס-קוו כלל לא רק את חלוקת הסמכות הפורמאלית בין המוסדות הפוליטיים והדתיים אלא גם כללים לא פורמליים, נורמות ופרוצדורות שתרמו להבניית העדפות, בחירות והתנהגויות של יחידים וקבוצות שהיתרגמו לפשרות ודפוסי מדיניות. את היציבות של הסטאטוס קוו במשך כשלושה עשורים ניתן לייחס לרצון וליכולת של המנהיגים, לקונצנזוס הרחב סביב עקרון "המדינה היהודית" וסדרי העדיפויות שהתוותה, ולפוליטיקה "נורמלית" תלויה מסלול (Path dependent) שפעלה בתוך מגבלות הסטאטוס-קוו. אך החל משנות השמונים המאוחרות עברו היסודות החומריים והרעיוניים של הסטאטוס-קוו טלטלה והסתירות הפנימיות שלו הלכו ונחשפו עד כי מעמדו התערער.

שינויים חברתיים, כלכליים ופוליטיים בסביבה המקומית והבין-לאומית הפכו את הפשרות שבעבר נתפסו בעיני רבים כטבעיות ומובנות מאליהן, למחלוקות בין מי שרצו לשמרן ומי שראו בהן נטל

מיותר. שינויים אלה יצרו גם הזדמנויות חדשות ותמריצים לסוכני השינוי (היזמים החילונים) לקרוא תיגר על הסטאטוס-קוו, גם אם מטרתיהם היו צנועות יותר או אף נטולות כוונה פוליטית. החילון קיבל ביטוי מוחשי לאו דווקא בירידה באמונה או בהזדהות הדתית, אלא בציות לסמכות הדתית הממוסדת ובקריאת התיגר על כללי המשחק של הסטאטוס-קוו. חילון מסוג זה, שתואר לאורך הספר, מתקדם לא רק דרך שינויים אידאולוגים אלא גם באמצעות העדפות פרקטיות ובחירות יומיומיות המגיבות לשינויים הכלכליים והחברתיים. בשל כך, כפי שהודגם בפרקים השונים, החילון מיתרגם למצרף (Bricolage) של שינויים באמונות, בפרקטיקות ובהוויות, אשר לעתים קרובות מתקדמים בקצב לא אחיד, ללא תיאום וללא עקביות.

בארבעת הפרקים המרכזיים של הספר – שעסקו בנישואין, קבורה, בשר לא כשר ושבת – ניתן לזהות נתיב דומה המאפיין את התהליכים בישראל. ראשית, צמיחת אתגרים חדשים לסטאטוס-קוו, המשלבים אידיאולוגיה, שיקולים פרקטיים ואינטרסים חומריים, כאשר האידיאולוגיה נדחקת למעמד משני. שנית, התקת מוקד הפעולה מהזירה הפוליטית-מפלגתית אל הזירה המשפטית, ולאחר מכן ליוזמות פרטיות ותהליכים לא-פורמאליים. בעבר, יחידים וקבוצות שהגדירו עצמם כחילונים היו אלה שקראו תיגר על הסטאטוס-קוו, במסגרת סדר יום פוליטי שביקש לצמצם את כוחם של המוסדות הדתיים. גם כאשר המאבקים היו מקומיים או התמקדו בנושא מסוים, עמדה מאחוריהם אידיאולוגיה, רטוריקה או הצדקה חילונית מוצהרת. לעומת זאת, למהגרים מברית המועצות ולמעמד הביניים הצרכני, שהציבו את האתגרים החדשים לסטאטוס-קוו, היו מגוון אינטרסים ומטרות שלא תמיד נוסחו במושגי חילוניות או בשפה ומעשה פוליטיים. המהגרים, ובעיקר אלה שלא הוכרו כיהודים, ביקשו פתרון למצוקות שהשית עליהם הסטאטוס-קוו כאשר נמנע מהם להיקבר בבתי הקברות היהודים ולהינשא בישראל. דרישותיהם (פרקים 3 ו-4) היו על פי רוב קונקרטיות ומיידיות, מנותקות מהדיון הפוליטי הרחב ומסויגות משותפות עם החילוניות הוותיקה. בדומה לכך, גם לבחירות ולהעדפות הצרכניות של ישראלים רבים הייתה השפעה על הסטאטוס-קוו, ושניים מביטוייה המובהקים ביותר היו הקניות בשבת ותרבות האוכל החדשה, שהתפתחה אף היא על חשבון המגבלות הדתיות

והפכה את החזיר מסמל אנטי-לאומי מוסכם למוצר וסחורה התלויה בהעדפות וטעמים.

במציאות המשתנה בשנות התשעים הפך החילון מתהליך שמאפיין קבוצה מצומצמת בעמדת מיעוט, מול סטאטוס-קוו המגובה על ידי קונצנזוס רחב, לתהליך מקיף יותר וקוהרנטי פחות, אל מול סטאטוס-קוו המצוי בשחיקה מתמדת. התביעות החדשות זכו למענה (ולעתים גם נוצרו) בידי יזמים בעלי מוטיבציות שונות: היו בהן מוטיבציות אידיאולוגיות-חילוניות, שביקשו לנצל את המומנטום לחולל שינוי פוליטי, אך היו גם מוטיבציות כלכליות שביקשו רווח. בפועל, המטרות והאסטרטגיות היו על פי רוב משולבות זו בזו ולא תמיד ניתן היה להבחין היכן מסתיימת האידיאולוגיה והיכן מתחיל האינטרס הכלכלי, ולהפך. יזמים כלכליים שביקשו למכור בשר לא כשר או לפתוח חנויות בשבת השתמשו בטיעונים ליברליים של חופש כדי להגן על זכותם לכך. לחילופין, יזמים אידיאולוגיים שפעלו למען נישואין וקבורה אזרחיים השתמשו לקידום מטרותיהם בטיעונים אמצעים ואסטרטגיות של כלכלת השוק.

העדפות ובחירות אינדיבידואליות שעוצבו על ידי היגיון כלכלי או העדפות תרבותיות חדשות חשפו דינמיקה דומה של טשטוש גבולות בין אינטרסים ואידיאולוגיות. הבחירה בקבורה אזרחית יכולה להיות העדפה אסתטית הזוכה למענה כלכלי, אכילת חזיר — מנהג שהובא מברית המועצות או חלק מתרבות אוכל, חתונה אזרחית — ברירת מחדל עבור מי שהרבנות סירבה לחתן, וקניות בשבת — דפוס בילוי. אך גם אם לא עמדה מאחוריהן מודעות וכוונה פוליטית, הבחירות והפעולות השונות קראו תיגר על הסמכות הדתית פעם אחר פעם. ההעדפות החדשות, התביעות והבחירות של יהודים ישראלים, ללא קשר למטרותיהם ולזהותם, התגבשו לכדי מה שניתן לראות כשינוי מוסדי. בשנות התשעים המאוחרות שירותי קבורה ונישואין אזרחיים נעשו זמינים, והמגבלות על המסחר בשבת ועל הבשר הלא כשר כמעט ולא הורגשו. לצד השינויים האלה נותר המונופול האורתודוקסי על כנו. יהודים ישראלים שמרו על זהותם היהודית, ומדיניות ליברלית כלפי נשים ומיעוטים התקדמה בקצב איטי יותר מתהליכי החילון האחרים. את הסתירות והמגבלות של תהליך החילון אפשר להסביר באמצעות שלוש הבחנות שהוצגו בחלקו הראשון של הספר. ראשית, הרחבת

ההגדרה והדיון בפוליטי מעבר לזירה הפורמלית של מפלגות ובחירות כוללים גם ערוצי פעולה חדשים שהניתוח הפורמאלי עלול להחמיץ. שנית, הגדרת החילון כהליך של ירידה בסמכות הדתית ולא כשינוי ערכי כולל מאפשר להתמודד עם הסתירות וחוסר העקביות שבתהליך. שלישית, ההבחנה בין החילון, תהליך שמאחוריו כוחות שונים, לבין החילוניות, אידיאולוגיה הקשורה בהשקפת עולם ליברלית ומחויבות לחופש ושוויון, מסייעת להסביר את הפער שבין החילון להסדר פוליטי ליברלי.

הפוליטיקה של החילון

תהליך החילון החדש היה שונה מקודמו באופן שבו באו התביעות לידי ביטוי, בדרך שבה נוסחו ובערוצים הפוליטיים ששימשו את היזמים החילונים לקידום מטרותיהם. המאבק בסטאטוס-קוו של החילונים ה"ותיקים" מוסגר במושגים אידיאולוגיים ובחיבור בין טיעונים ליברלים של חופש ובין טיעונים רפובליקניים לזכויות הנגזרות מתרומה לקולקטיב. כך, לדוגמא, כאשר המפלגות הדתיות ביקשו למנוע באמצעות הסכמים פוליטיים וחקיקה את המשך פעילותו של מפעל בשר החזיר של קיבוץ מזרע, חברי הקיבוץ השתמשו לא רק בטיעונים הליברליים של חופש הפרט, אלא גם בתרומת הקיבוץ למדינה. השירות הצבאי של חברי הקיבוץ והקורבן שהקריבו הובלט אל מול הימנעותם של החרדים - המבקשים לפגוע בפרנסת הקיבוץ - משירות צבאי. במאבקו של הקיבוץ הפך מפעל החזיר לחלק מהמפעל הציוני. גם מאבקם של המהגרים מברית המועצות בנושא זכויות הנישואין והקבורה הסתמך על תרומתם לצבא יותר משנשען על טיעונים ליברליים של חופש ושוויון. תמונתו של חייל במדים שנמנע ממנו להינשא מכיוון שלא הוכר כיהודי, ועוד יותר מכך של חייל שנקבר מחוץ לחלקה הצבאית בשל ספק ביהדותו, עוררו סימפטיה בקרב רבים. השיח הרפובליקני שבמרכזו תרומה לקולקטיב (או העדרה) ממשיך למלא תפקיד בניסיון לגייס את תמיכת הציבור הלא דתי נגד היהדות החרדית, לעתים בהצלחה, כמו התביעה ל"גיוס שוויוני" שבה השתמשו ומשתמשים מפלגות ופוליטיקאים חילונים.

לטיעונים ליברליים עדיין יש חלק באסטרטגיה החילונית, בעיקר עבור קבוצות יהודיות לא-אורתודוקסיות התובעות חופש בחירה בנישואין ובקבורה, שוויון לנשים והכרה ממסדית במוסדות הדת של אותן קבוצות. עם זאת, השיח הליברלי-פוליטי, בדומה לשיח הרפובליקני, הפך בהדרגה למשני. את מקומם של שני אלה תפסו ליברליזם כלכלי ואסטרטגיות פוליטיות חדשות הפועלות בזירות חדשות. מקומם הטבעי של הרפובליקניזם והליברליזם הפוליטי כשיח וכמאבק, היה בזירות הפוליטית והמשפטית בהן מתקיימים המאבקים לשינוי פורמאלי של כללי המשחק. על כן, יזמים חילונים שביקשו לשנות את הכללים הנוגעים לנישואין, קבורה, שבת ומסחר בחזיר השקיעו מאמצים בזירה הפוליטית תוך שימוש בכלי השיח הליברלי וזכויות רפובליקניות. מאמצייהם נתקלו לא רק בהתנגדות דתית, אלא גם באמביוולנטיות ואדישות מצד הציבור הלא-דתי, שלא הצטרף למאבק, ויתר על כן, כפי שתואר בפרקים הקודמים, במערכת פוליטית משותקת שלא יכלה או לא רצתה להתמודד עם האתגרים החדשים.

כפי שהראה הדיון בפרקים הקודמים, ישראלים רבים, הן דתיים הן חילונים, תופסים את המערכת הפוליטית ככזו שאינה מסוגלת להתמודד עם המחלוקות הפוליטיות של דת ומדינה ואת הפוליטיקאים כמי שמתחמקים ממחויבות ומאבק. ניסיונות ליצור חוקה שתיתן מענה גם לשאלות דת ומדינה, או להסכמות בסוגיות ממוקדות יותר, לא הבשילו בדרך כלל. לדוגמא, הסכמות שניסו לגבש פוליטיקאים ואנשי ציבור בנושא השבת, גם כאשר נמצאה לכאורה נוסחת פשרה, נותרו בגדר אות מתה. החילונים מצדם, כנראה בשל ניסיונות העבר, מתנגדים נחרצות לחקיקה נוספת בנושאי דת ומדינה ולמעורבות פוליטית של הממשלה והכנסת (טבלה 7.1), מכיוון שהם מעריכים שמעורבות כזו, אם תהיה, תיטה לטובת הצד הדתי.

טבלה 7.1 אסדרת החיים הדתיים (מקור: סקר המחבר, 2009)

	חילוניים (%)	מסורתיים (%)	דתיים (%)	חרדים (%)	
	האם לדעתך הכנסת צריכה לחוקק חוקים בנושאי דת ומדינה (למשל בנושא השבת או בנושאים של כשרות)?				
Cramer's v = .21*	7.9	19.1	29.6	47	1 (בהחלט כן)
	26.2	39.5	39.4	24.2	2
Kendall's tau c = .242*	35.7	24.8	14.1	12.1	3
	30.2	19.6	16.9	26.7	4 (בהחלט לא)

בית המשפט העליון, שאימץ גישה אקטיביסטית בשנות השמונים, היה לערוץ אלטרנטיבי עבור היזמים החילוניים ועבור אותם אזרחים שנפגעו ישירות מהמונופול האורתודוקסי וביקשו סיוע משפטי. השיח הליברלי תפס מקום מרכזי בדיונים בבית המשפט כאשר נישואין אזרחיים וקבורה אזרחית הוצגו במושגים של זכויות פרט, שוויון וחופש בחירה. שפה זו, שבה השתמשו הפונים לבית המשפט, באה לידי ביטוי גם בשאלות של מסחר, שם התמזגו זה בזה הגיון החוק והגיון השוק (Mautner, 2011: 6). פסיקות בית המשפט שאימצו עקרונות ליברליים, כמו בנושא הנישואין, יצרו פתרונות ליהודים לא דתיים, אשר יכלו בזכותם להינשא מחוץ לישראל או למסד את יחסיהם כידועים בציבור. באופן דומה הגביל בית המשפט את סמכות העיריות בנוגע ליכולתן לסגור עסקים הפועלים בשבת או מוכרים בשר לא כשר, וחייב את הממשלה לקיים את החלטתה ולהקים בתי עלמין אזרחיים. ואולם, פסיקותיו הליברליות של בית המשפט קוממו עליו ציבורים רחבים ועודדו יוזמות פוליטיות להגבלת סמכויותיו. לדידם של יזמים חילונים רבים, נראה היה כי בסוף שנות התשעים מיצה בית המשפט את יכולתו להוות סוכן שינוי.

חולשתה של המערכת הפוליטית, פסיקות בית המשפט והתביעות ואף הרצונות שטרם באו לידי ביטוי של יותר ויותר אזרחים, יצרו הזדמנויות חדשות ליזמים חילוניים. שינוי פוליטי כולל לא נראה באופן, אבל הפרצות במערכת אפשרו ליזמים חופש פעולה, ובשל החולשה הפוליטית ניתן היה להרחיב אותן, באמצעות היזמות החילונית, לערוצים אלטרנטיביים של פעולה שהתבססה לעתים קרובות על היגיון כלכלי, וליצור מרחבים מחולנים שבהם השפעתה של הסמכות

הדתית מוגבלת. תת-פוליטיקה (Subpolitics), מושג שנשאל מעבודתו של אולריך בק (Beck), שימש בעבודה זו להסביר את התופעה המתרחבת של ערוצים פוליטיים חדשים ואת הדינאמיקה שבה אזרחים שאיבדו אמון במערכת הפוליטית הפורמאלית פונים לערוצי השפעה אלטרנטיביים. בעוד שאצל בק תת-הפוליטיקה מתייחסת לאסטרטגיות פוליטיות הפועלות במכוון מחוץ לזירה הפוליטית, במחקר זה נכללו גם אסטרטגיות ופעולות שהן פוליטיות בהשלכותיהן אבל לא בהכרח בכוונות ובמוטיבציות העומדות מאחוריהן. פעולות אלה של היזמים ו"לקוחותיהם" ערערו על הסמכות הדתית, גם אם לא לכך התכוונו, והעניקו תנופה לתהליך החילון.

תהליכי החילון שתוארו בספר הזה מתחוללים מחוץ לזירה הפוליטית הפורמאלית, אבל נותרו פוליטיים בתוצאותיהם ובהשלכותיהם, וניתן לתאר אותם כ"סיפור כלכלי" ו"סיפור גיאוגרפי". מבחינה כלכלית, החזיר הפך מסמל לסחורה, שירותי נישואין וקבורה הוצעו עתה גם בידי יזמים עסקיים, ומסחר בשבת היה להחלטה עסקית של סוחרים. מבחינה גיאוגרפית, ניתן למפות את החילון במרחבים מוגדרים שבהם בשר לא כשר נמכר, בתי עלמין אזרחיים מציעים אלטרנטיבה ומסחר בשבת מתקיים. מרחבים אלה, שניתן למקמם על מפה אמיתית, נפרשים ברחבי הארץ מדרום עד צפון. חילון זה אינו בהכרח תוצאה של מהלך פוליטי מתוכנן ומתואם, או ברמה האישית — של עמדה חילונית סדורה ומודעת. כפי שהוסבר בפרקים הקודמים, ההחלטה על פתיחת עסק בשבת היא על פי רוב שיקול כלכלי של עלות-תועלת, והקנייה בשבת היא דפוס בילוי המשתלב לפעמים עם זהות מסורתית ועם קיום פרקטיקות דתיות. קבורה אזרחית הפכה לעסק הפונה גם להעדפות האסתטיות ולסגנון החיים עבור מי שמבקש לתכנן את סיום חייו. בהחלטה להינשא בנישואין אזרחיים יש אמירה ערכית חילונית, אבל לעתים גם חוסר ברירה של מי שהרבנות מסרבת להשיא. הנה כי כן, רבים מהבוחרים באפשרויות החילוניות (וגם חלק ממי שמציעים אותן) מסבירים את החלטתם במושגים מעשיים הקשורים בחיי היומיום או באילוצים שונים, ולא במחויבות להשקפת עולם חילונית. ללא קשר לכוונות שמאחוריהן, בחירותיהם של יזמים ופרטים הצטברו לסדרת שינויים מוסדיים, הגם שלעתים קרובות לא קיבלו ביטוי פורמאלי בחקיקה ובמדיניות. פעולות של יזמים, המונעות

על ידי מטרות ואידיאולוגיות שונות, יכולות, גם ללא תיאום ותכנון, לערער את מעמדם של המוסדות הקיימים ואת סמכותם. החילון, כשינוי מוסדי, מעוצב אפוא לא רק על ידי פעולות אידיאולוגיות ומודעות פוליטית, אלא גם דרך החלטות ופעולות יומיומיות של יזמים ופרטים. אותן בחירות, המנותקות לעתים מהאידיאולוגיות והמטרות של מבצעהן, עשויות, במצטבר, ליצור מרחבים מחולנים חדשים. הבחירות האינדיבידואליות הן אפוא "פוליטיות" בתוצאה המצטברת, אם כי אי אפשר להתעלם מכך שהפוטנציאל לשינוי רחב יותר דרך פוליטיקה כזו מוגבל למדי.

אמנם, נישואין אזרחיים (ובמידה פחותה גם קבורה אזרחית) הפכו לאלטרנטיבה עבור מי שיכולים ורוצים להשתמש בשירותים פרטיים, ואכן ישראלים רבים מבליים את השבת במרכזי קניות, ואף החזיר כבר איננו סמל המעורר רגשות כבעבר. אולם, לצד שינויים אלה, לדת ולמסד הדתי נותרה השפעה רבה על החיים הציבוריים והפרטיים, וזהות דתית מוסיפה להתקיים ואף להתחזק במקומות רבים. כדי להסביר את אי ההלימה הזו יש צורך, ראשית, להקדיש תשומת לב לסתירות הפנימיות שבתוך תהליך החילון, ושנית, לבצע הערכה מפוכחת של המשמעות הכוללת של השינויים המוסדיים.

החילון: מורכבות וסתירות

היחלשותה של הסמכות הדתית, העומדת בלבו של תהליך החילון, אינה תהליך לינארי או דטרמיניסטי המוביל לחברה ומדינה חילונית, בה הדת הופכת מסמכות מקיפה לשאלה פרטית, כזו הנתונה לחופש הבחירה. לצד החילון, או בתגובה לו, ממשיכים להתקיים מנהגים, אמונות וסמכויות הקשורים בדת ומאבקים בשם הדת, המסרבת לסגת אל המרחב הפרטי. בישראל, בדומה למקומות אחרים בעולם, תהליך החילון המשתקף בזהויות, ויותר מכך בבחירות יומיומיות של ישראלים רבים, ורווי באמביוולנטיות, חוסר עקביות וסתירות הבאים לידי ביטוי בקושי לכונן סדר יום חילוני מקיף. סתירות אלו הן תוצאה של חוסר הביטחון האינהרנטי של החילונית הישראלית והקושי שלה לשחרר את עצמה מהדת, ושל אופיים השונה של הכוחות המניעים

את התהליך, על הנתיבים שיצרו, אשר אינם מתכנסים. בספר שורטטו שלושה נתיבים עצמאיים לחילון המתחברים לעתים, על פי רוב לזמן קצר או סביב נושא מוגדר, בצמתים שונים של העדפות ופעולות: חילון אידיאולוגי, חילון של חיי היומיום וחילון דמוגרפי.

החילון האידיאולוגי, או ה"ערכי", כולל אידיאולוגיות והשקפות עולם שונות שמשותף להן הרצון להגביל את סמכויות הדת על המרחב הציבורי וחיי הפרט. עבור אחדים, הגבלה זו משמעותה הפרדה מוחלטת בין דת ומדינה; עבור אחרים, מדובר בהכרה במעמדן של קבוצות דתיות לא-אורתודוקסיות ויהודיות-תרבותיות ופירוק המונופול האורתודוקסי. בתהליך החילון שתואר כאן, החילון האידיאולוגי מקודם על ידי יזמים המציעים נישואין אלטרנטיביים ושירותי קבורה אזרחיים, וכן על ידי מי שבוחרים באלטרנטיבות אלה, התואמות בעיניהם את אורח חייהם והשקפת עולמם. המשתתפים בתהליך החילון האידיאולוגי הם על פי רוב אשכנזים משכילים ממעמד הביניים ומעלה, המזהים עצמם כ"חילונים". רק עבור מספר ישראלים קטן יחסית מתלכדים יחדיו החילון (כתהליך) והחילוניות (כהשקפת עולם ליברלית וא-דתית) בהגדרת הזהות, בתפיסות הערכיות ובהתנהגות.

החילון ה"דמוגרפי", המשוך למהגרים מברית המועצות, נושא מאפיינים אחרים. כמו ישראלים ותיקים, גם רוב המהגרים מזהים עצמם כ"חילונים" ואגנוסטים באמונתם, אך עמדותיהם הפוליטיות מתוארות כ"פרמגטיות-חילוניות-ימניות ואתניות" (Al Haj, 2002), ובכך מבחינות אותן מהחילונים הישראלים הוותיקים. העמדה החילונית הימנית-פוליטית קוראת תיגר על הסמכות הדתית האורתודוקסית אבל שומרת נאמנות לקונצנזוס היהודי-ישראלי בנוגע למדינה היהודית והתרבות הפוליטית האתנו-צנטרית שלה (Shumsky, 2001). חילון זה, לפיכך, נשען לא על השקפת עולם ליברלית כוללת אלא על פרטיקולריזם בנוגע למטרותיו, והוא מוגבל לדיון יהודי-פנימי שאינו מערער על מסגרת המדינה היהודית.

לבסוף, בחילון של חיי היומיום, שבבסיסו שינויים כלכליים, מעורבים ישראלים רבים יותר ומרקע מעמדי ואתני מגוון. השתתפות זו – הבולטת ביותר בקניות בשבת – מנותקת לעתים קרובות מכל מרכיב אידיאולוגי ונתפסת כהחלטה פרקטית או העדפת בילוי. לכן, בחילון זה מעורבים לא רק אשכנזים חילונים ויוצאי ברית המועצות

אלא גם מי שמוגדרים כ"מסורתיים". מזרחים ואשכנזים שפיתחו זהות מסתגלת או גמישה יכולים לקחת חלק באספקט הזה של תהליך החילון ויחד עם זאת לשמר עמדה שמרנית יותר בנוגע למעמדה של הדת בחיים הציבוריים, להקפיד על קיום מצוות אחרות, לשמור על הכבוד כלפי הסמכות הדתית, להתנגד לרפורמות ליברליות, לדחות את הליברליזם הפוליטי ולהימנע ממחויבות לסדר יום חילוני כולל או לדחותו.

החילון האידיאולוגי, הדמוגרפי וזה של חיי היומיום הם "טיפוסים אידיאליים" שיש לבחון מול מציאות דינמית ומורכבת. הטשטוש המתמיד בין דתיות וחילוניות מקשה למקם יהודים ישראלים על רצף דתי-חילוני, למקם אותם בנתיב אחד של חילון או לשרטט התפתחות לינארית של חילון. בעוד שיהודים אורתודוקסיים וחילונים מוצהרים מציגים תכניות אמונה והתנהגות עקביות יחסית, רוב הישראלים מגלים דרגות שונות של אמונה וערכים, בחירה סלקטיבית של מצוות וטקסים, ומגוון תגובות להזדמנויות והאלטרנטיבות הנוצרות בתהליך החילון. רוב הישראלים תומכים, לדוגמא, בקיום מסחר בשבת, אך בו בזמן רוצים שהשבת תשמור על אופייה המיוחד. כמו כן, ישראלים רבים תומכים בהנהגת נישואין אזרחיים וקבורה אזרחית, אבל היו מעדיפים שרב אורתודוקסי ישיא אותם, והיו מעדיפים להיקבר בעצמם, בבוא היום, בטקס יהודי אורתודוקסי. החילונים הוותיקים, שביקשו לשנות מהיסוד את כללי המשחק, יכלו אולי לשאוב עידוד מהשינויים הכלכליים והדמוגרפיים, אבל יכולתם לרתום אותם לסדר היום שלהם הייתה מוגבלת. לא רק שרבים ממי שלקחו בחילון של חיי היומיום לא הזדהו עם השקפת העולם החילונית, או לא גילו עניין במאבק פוליטי, הרי שגם ההגירה מברית המועצות לא השתלבה בסדר היום החילוני, בניגוד אולי למה שציפו החילונים הוותיקים.

נוכחותם של המהגרים העניקה לכאורה תנופה לתהליך החילון, שכן בזכותה ניצבו מול המונופול האורתודוקסי לא רק מספר קטן יחסית של פרטים בעלי העדפות חילוניות בנושאי קבורה ונישואין, אלא גם מספר הולך וגדל של ספק-יהודים שהרבנות סירבה להעניק להם את שרותיה. לסירוב זה הייתה משמעות מיוחדת במקרה של חיילים לוחמים בשל הפרת המשואה הרפובליקנית, דהיינו אי היכולת להמיר את ההקרבה הצבאית בזכויות חברתיות בסיסיות. תמונות של חיילים-עולים לובשי מדים שלא יכלו להינשא, שהופיעו על שלטי חוצות למען נישואין

אזרחיים, ומקרים שבהם נותרו מחוץ לגדר בית הקברות חיילים שנפלו בקרב, עוררו אמפטיה ציבורית כלפי מצוקת המהגרים ואף כעס כלפי הממסד הדתי.

נראה היה אפוא שהבשילו התנאים למאבק משותף של חילונים ותיקים ומהגרים, שיחבר בין רצונות ומצוקות לתביעה להנהגת נישואין וקבורה אזרחית. אולם בפועל, בעוד שהחילונים הוותיקים כיוונו לשינוי מקיף וכולל, היו המהגרים ונציגיהם הפוליטיים מוכנים לפתרונות מעשיים ונקודתיים יותר, למגינת לבם של הפעילים החילונים, שקיוו לגייסם למאבק נרחב כמונופול האורתודוקסי. המהגרים, מצדם, הסתייגו מהשתתפות במאבקים הליברליים, כחלק מאדישות פוליטית כללית יותר או בשל חשדנות כלפי מניעיהם והמרחק מהשקפת עולמם של החילונים הליברליים. מנגד, היוזמים החילונים נרתעו מלהפוך לכתובת הבלעדית עבור מי שיהדותם בספק. לתפיסת היוזמים, הפיכת טקסי הנישואין והקבורה הלא אורתודוקסיים לברירת מחדל עבור מהגרים הייתה לא רק פוטרת את המדינה מאחריותה כלפי המהגרים ומחלישה את המאבק הפוליטי אלא פוגעת גם במעמדן של האלטרנטיבות שביקשו היוזמים ליצור. טקסי הנישואין והקבורה שהציעו היו חלק ממהלך רחב יותר שביקש לנכס מידי האורתודוקסיה את הגדרת היהדות, והם כיוונו עצמם ל"ליבת הישראליות" על מנת לכבוש בה מקום מרכזי. הפיכתם למפלט עבור מסורבי הרבנות, כפי שאמנם מעיד היחס לבית הקברות האזרחי ה"רוסי" בבאר שבע (פרק 5), איימה להרחיקם מהמרכז הישראלי ולערער את המעמד המרכזי שביקשו להם.

לתהליך החילון, שנישא על גבי שינויים כלכליים ודמוגרפיים, לא היה לפיכך סדר יום אחיד והוא לא סיפק חלופה מוסכמת להסדרים שעקר ממקומם. נקודות המפגש בין ישראלים בעלי זהות חילונית, מהגרים רוסיים ומי שביקשו רק לקחת חלק בהנאות שזימנה להם כלכלת הצריכה היו מעטות ובדרך כלל שטחיות. לניסיונות ליצור שפה חדשה, חילונית או לא־אורתודוקסית, והגדרה חדשה של יהדות ישראלית, הייתה הצלחה מוגבלת בלבד בהתפשטות אל מחוץ לשכבה דקה יחסית של שותפים פעילים ובתפיסת מקומה של האורתודוקסיה הממוסדת. בעיני חילונים רבים, טרם התמלאה העגלה. כך תואר הדבר באחד העיתונים, בעניין טקס סיום של קורס קצינים בצה"ל:

היה ברור כשמש שיד מכוונת עקרה כל סממן דתי. מנחה הטקס קרא פסוק או שניים מאותו ספר יהושע, אבל לא הייתה שום נוכחות רבנית, שום תפילה לא נישאה ושום טקסט יהודי מכונן לא הוזכר. אז מה החליף את כל אלה? ובכן, לא החליף אותם דבר. זה היה טקס יבשושי, חסר תוכן וחסר השראה. את מקום התפילה לא תפסה להקה צבאית, את נאומו של הרב החליף נאום של מפקד חילות היבשה, שהיה בקושי נאום בר מצווה [...] לא היה בטקס שום תוכן שימשוך את לבם של הצוערים ובני משפחותיהם. זה היה טקס קלאסי של עגלה ריקה (שוררן-אלטשולר, 2015).

לכאורה, גם במקום שבו הצליחה הציונות החילונית לדחוק את רגלי האורתודוקסיה, כאשר הפכה את האומץ וההקרבה לאתוס חדש של יהדות-ישראלית ולאזרחות רפובליקנית של תרומה, היא מתקשה לעמוד על רגליה שלה, כמשל העגלה הריקה שהמשיל החזון איש לבן-גוריון. הספק בקיומה של חילוניות ישראלית ממשית, או ביכולת לכוון חילוניות כזו, מצביע על כך שהניתוק שגזרה על עצמה החילוניות מהדת והמסורת הותיר אותה כמי שנדמית לעתים חסרת זהות, נטולת עבר ואולי גם חסרת עתיד (כ"ץ, 2011). אמנם, ניתן להצביע על חילוניות תוססת ופעילה המבקשת את החיבור שלה לעבר ותובעת את זכותה לעצב את ההווה והעתיד, יוצרת אלטרנטיבות בעלות תוכן ממשי ומבקשת לקחת אחריות על הזהות היהודית. חולשתה של חילוניות זו, למרות העגלה שהתמלאה וממשיכה להתמלא, נובעת, ראשית, מהדומיננטיות של תהליכי החילון האחרים, האדישים לשאלות של זהות או המוצאים את זהותם דווקא בהקשר של האורתודוקסיה היהודית. ושנית, מאופיים של תהליכי החילון אשר יצרו מרחבים מחולנים אך לא שפה משותפת או סדר יום פוליטי מוסכם, וחשפו שוב ושוב את הפער שבין החילון לחילוניות.

חילון, חילוניות וליברליזם

תנופת תהליכי החילון בעשורים האחרונים הותירה על כנה את מעמדה הפורמאלי של האורתודוקסיה היהודית, וכך גם את הזהויות והזיקה הדתית של יהודים בישראל ואת התרבות הפוליטית הלא-ליברלית. את הפערים בין התנהגויות והעדפות לזהות וערכים ניתן להסביר, ראשית, בהגדרת החילון כירידה בסמכות הדתית, ולא באמונה והזהות הדתית, ושנית, באופיו של תהליך החילון הפוסט-מודרני, או הפוסט-חילוני, שבו הגבולות בין הדתיות והחילוניות מיטשטשים, והחיבור בין אמונות, פרקטיקות וזהויות הוא תוצאה של בחירה אישית או קבוצתית, המסרבת להיענות לקטגוריות המוכרות. כמו במקומות אחרים, גם בישראל השילוב בין הירידה בסמכות הדתית ועליית חופש הבחירה הצמיח חיבורים שונים של זהויות, אמונות והתנהגויות, ואיפשר לפרטים וקהילות לברור בין מנהגים ומצוות, להחליט באילו מקומות להכפיף עצמם לסמכות דתית ואיזו משמעות, אם בכלל, להעניק לבחירותיהם. המשגה זו של החילון מאפשרת להבין את הסתירה, כביכול, שבין הירידה במעמד הדת לבין התפקיד שהיא ממשיכה למלא בחיים הפרטיים, כאשר השקפות עולם ואורחות חיים דתיים וחילוניים מתקיימים בו זמנית, וה"דתי" וה"חילוני" אינן מציאויות סכום אפס (Ammerman, 2007: 9).

למרות גמישותן וחרף העובדה שאינן עקביות או תואמות הגדרות חד-ממדיות של דתיות וחילוניות, הבחירות השונות והזהויות הנגזרות מהן אינן בהכרח מקריות או חסרות היגיון פנימי. החילון האידיאולוגי, הדמוגרפי והחילון של חיי היומיום בישראל מתקיימים כולם תחת מכנה משותף של זהות יהודית ושל סמלים משותפים המגדירים את גבולות החילון ומכניסים סדר והיגיון מסוים במקבצי הבחירות האינדיבידואליים. לכן, יהודים ישראלים הקונים בשבת ואפילו יהודים ישראלים האוכלים חזיר עשויים לקיים מצוות אחרות שהם רואים כחלק מזהותם הלאומית או הדתית. גם תמיכתם של רוב היהודים הישראלים בהנהגת נישואין אזרחיים מתקיימת (נכון לכתביבת שורות אלה) יחד עם העדפה ברורה להינשא ברבנות ולשמר את מבנה המשפחה המסורתית. ולבסוף, גם הבחירה בטקסים לא-אורתודוקסיים נוטה לשמר חלקים מרכזיים מהמוכר, חופה או קריאת קדיש, ואת

הזיקה למסורת היהודית. הגדרתה של הזהות הלאומית הקיבוצית של יהודים בישראל במונחים, ערכים וסמלים המעוגנים בדת היהודית מאפשרת שבירה של קטגוריות ישנות, אך בה בעת תוחמת את החילוניות לגווניה במסגרת לאומית.

היות תהליך החילון נישא על גבי כלכלת השוק ומשוחרר ממחויבות או סדר יום פוליטי, ומאידך גיסא, תחום בזהות לאומית, מסבירים לא רק את היעדרם של השקפת עולם וסדר יום חילוני קוהרנטיים אלא גם את המרחק בין החילון לערכים הליברליים דוגמת חירות, שוויון וסובלנות, המזוהים עם החילוניות. מה שנכון עבור החילוניות, שאינה תמיד עומדת באתוס הסובלנות הליברלית כפרויקט פוליטי, בעיקר כאשר היא כרוכה במאבק לאומי, נכון שבעתים לתהליך החילון, שאינו מחויב כלל לאתוס זה. במקרה הישראלי, השפעתו של תהליך החילון על אופי המדינה ומוסדותיה הפוליטיים הייתה שולית. חוקרים המתארים את ישראל כ"דמוקרטיה לא ליברלית" או "דמוקרטיה אתנית" (Smootha, 1997) טוענים כי אנטי-ליברליות ואתנוצנטריות הם חלק מהתרבות הפוליטית הישראלית, וכי מאפיינים אלה באים לידי ביטוי בהכפפת ערכים ליברליים לשאלות של ביטחון, בשאיפה לקונצנזוס ובהדרת מייעוטים (Ben-Dor, Pedahzur & Hasisi, 2003). בשונה מהדמוקרטיה הליברלית, שבמרכזה הפרט וזכויותיו, המחויבת לשוויון בין האזרחים, מבנה האזרחות המרובד בישראל מדיר או מקמם קבוצות ופרטים על בסיס אתניות ומגדר ועל בסיס תרומה לקולקטיב. כפי שהיטיב לתאר זאת אריאל רוזן-צבי, היהודי-הדמוקרטי-החילוני עובר דרך היהדות המסורתית והתפיסה היהודית, גם במשמעותה הדתית, ש"מעניקה ערך מוסף לרעיון הציוני כל אימת שהוא מתעמת עם המרכיב הדמוקרטי. במקרה זה, המשקל הנוסף של המרכיב היהודי חובר למרכיב הציוני כדי להתגבר על התביעה שמעמיד המרכיב הדמוקרטי" (1995).

תהליכי החילון שתוארו כאן שינו רק במעט, אם בכלל, את מאפייני הדמוקרטיה הלא ליברלית, בעיקר המעגלים הרחבים של ההשתתפות, הקשורים בפעולות כלכליות המנותקות משאלות של זהות. הקניות בשבת, הקשורות למעגל ההשתתפות הרחב ביותר שתואר כאן, נמצאו קשורות קשר רופף לערכים ליברליים ואף למחויבות פוליטית בכלל. מחקר מוקדם יותר מצא שאנשים העורכים קניות בשבת אינם

סובלניים יותר מאחרים כלפי מיעוטים בחברה הישראלית – כגון הומוסקסואלים וערבים (Ben-Porat & Feniger, 2009), ונכונותם להיאבק על אורח החיים החילוני מוגבלת לכל היותר. הממצאים שהשתמשתי בהם לאורך הספר מצביעים על תמונה דומה (טבלה 7.2), שלפיה התנהגות חילונית (הנמדדת בפעולות) מנותקת לעתים מכל מחויבות פוליטית או אידיאולוגית ומהשקפת עולם ליברלית. גם זהות חילונית מוצהרת עשויה להיות ליברלית בנוגע לתמיכה בנישואין או בקבורה אזרחית אבל מסויגת בשאלת השוויון לאזרחים הערבים. הדבר נוגע באופן מובהק לדפוסי הזהות החילוניים של יוצאי ברית המועצות, המתקיימים לצד שמרנות פוליטית, אבל גם לחלק מהחילונים הישראלים הוותיקים. בעוד שאלה המגדירים עצמם חילונים נוטים להיות יותר ליברליים מקבוצות אחרות בנוגע לשאלת השוויון, רבים מהם אווזים בעמדות לא ליברליות מובהקות, הכוללות תמיכה במעמד מועדף ליהודים בישראל, התנגדות למדיניות שתקטין פערים כלכליים בין יהודים וערבים, והסתייגות מחיים משותפים בשכונות מעורבות (טבלה 7.2). חולשת הליברליזם, מלמדים הממצאים, נובעת לא רק מתהליך החילון המתקדם בנתיב נפרד מזהות ומחויבות פוליטית, אלא גם מטיבה של החילוניות הישראלית, שמחויבותה לערכים הליברליים נותרת לעתים תחומה בגבולות הקולקטיב היהודי.

טבלה 7.2. דתיות/חילוניות וליברליזם (מקור: סקר המחבר, 2009)

	חילוניים (%)	מסורתיים (%)	דתיים (%)	חרדים (%)	
ישראל צריכה להעניק העדפה ליהודים במשרות ממשלתיות					
1	6.7	3	0	1.5	(מתנגד מאוד)
2	23.3	9.8	8.5	3	Cramer's v = .213*
3	16.6	13.2	9.9	1.5	
4	32.1	43.6	33.8	28.4	Kendall's tau c = .265*
5	21.3	30.3	47.9	65.7	(מסכים מאוד)
המדינה צריכה להשקיע יותר משאבים בבתי הספר של המגור הערבי להפחתת הפער בין יהודים לערבים בישראל					
1	8.2	9.8	11	30.8	(מתנגד מאוד)
2	19.9	32.5	30.7	27.7	Cramer's v = .169*
3	17.3	19.2	15.1	18.5	
4	40.8	27.8	34.2	21.5	Kendall's tau c = .186*
5	13.8	33.3	2.7	1.5	(מסכים מאוד)
צריך לאפשר לערבים לקנות או לשכור דירות בשכונות יהודיות					
1	13.2	27.4	41.7	50.7	(מתנגד מאוד)
2	26	37.6	31.9	41.8	Cramer's v = .239*
3	14.6	15.4	8.3	6	
4	36.5	17.1	18.1	1.5	Kendall's tau c = .317*
5	9.6	2.6	0	0	(מסכים מאוד)

לקראת מדינה חילונית?

המבט על תהליכי החילון שלא דרך אידיאולוגיה ומחוץ לזירה הפוליטית-מפלגתית מאפשר לאמוד את כוחם והשפעתם, כמו גם את מגבלותיהם. אם נדמה היה שהתנופה המחודשת שהעניקו תהליכים אלה, בגיבוין של כלכלת השוק, הגלובליזציה והדמוגרפיה המשתנה, שינו את מאזן הכוחות ואת כללי המשחק הפוליטי, היה שינוי זה חלקי לכל היותר. גם אם החלישו את הסמכות הדתית, לא הפכו תהליכי החילון את החילוניות לאידיאולוגיה דומיננטית או לסדר יום פוליטי משמעותי, אולי אף להיפך. האפשרויות וההזדמנויות שפתחו תהליכי

החילון בפני יהודים חילונים יצרו מרחבים מחולנים ואזורי נוחות שבהם השפעתה של הדת צומצמה, אך בה בעת גם נטלו מהחילוניות את האנרגיות הפוליטיות היוצרות מאבקים והנוצרות מהם. לא רק הקניית בשבת, החלטה נטולת אידיאולוגיה, אלא גם הנישואין והקבורה האזרחיים, בחירות של זהות, הושגו במאמץ קטן יחסית ובמחיר נמוך עבור מי שבחר בהם. בעקבות צעדי החילון הגדולים שכבשו מרחבים חדשים, באו פסיעות חילוניות מהוססות יותר.

בישראל, כמו במקומות אחרים, היחלשותה של הסמכות הדתית הותירה על כנן זהויות והזדהויות דתיות אבל גם מוסדות דתיים בעלי עצמה. רעיון המדינה החילונית והפרדת הדת מהמדינה נותר בגדר משאלת לב של מעטים, או דיון אקדמי־תיאורטי, שבו עסקנו מעט גם בדפים אלה. כפי שנטען לאורך פרקי הספר, החילון מוגבל לא רק בשל מעמדם המבוצר של המוסדות הדתיים והזיקה הדתית של ישראלים רבים, אלא גם בשל אמביוולנטיות מצד החילוניות עצמה כלפי הדת והמסורת הדתית, והקושי לנתק בין הזהות הלאומית והדתית. גם בתנאי פתיחה אלה, היו מי שניסו ומנסים לעצב זהות יהודית לאומית חילונית עצמאית מהאורתודוקסיה היהודית ומוסדותיה. ניסיון זה כלל לא רק מאבקים פוליטיים אלא גם ניסיונות ליצור אלטרנטיבה תרבותית שתקרא תיגר על ההגמוניה האורתודוקסית הממוסדת בסטאטוס־קוו. ואולם, החילוניות הישראלית, עושה רושם, טומנת בחובה לא מעט תכונות גנריות של יריבתה, יותר ממה שהמזוהים עמה מוכנים להודות בדרך כלל. הזהויות היהודיות החדשות התעמתו עם תכני הזהות האורתודוקסית, אבל בו בזמן אשררו את גבולות הלאום והמדינה היהודית. יחס דו־ערכי זה לדת, לסמליה ולתפקיד שהיא ממלאת חושף שוב ושוב את הקרקע הלא יציבה שעליה עומדת החילוניות הישראלית. המאבקים האידיאולוגיים המזוהים עם החילוניות הישראלית, שביקשו להשיג שינוי מוסדי פורמאלי בדמות הסרת המונופול האורתודוקסי, נכשלו ברובם. לעומתם, ולא במקרה, דווקא תהליך החילון המחודש, שנשען על יסודות שאינם אידיאולוגיים, שהתקדם בערוצים לא פורמאליים וכרסם במונופול מבלי להתעמת עמו, יצר הזדמנויות חדשות לטקסי חיים ולאפשרויות בילוי. המרחבים המחולנים החדשים היו תוצאה לא של מאבקים פוליטיים מוגדרים אלא של יכולתם של יזמים לנצל את רוח הזמן והפרצות ונקודות

התורפה של הפוליטיקה בכלל והמשילות בפרט, ולעקוף את הכללים והחוקים במקום להתעמת ולדרוש את שינוים. כך, למרות שפורמאלית, מסיבות שדנו בהן לעיל, החוקים והכללים כמעט ולא השתנו, הרי שהתהליכים הלא-פורמאליים עיצבו אותם מחדש. באזורי הנוחות החדשים – המרחבים המחולנים – מצאו הישראלים חופש בחירה בנוגע לטקסי החיים, הבילוי בשבת וחויית האכילה. החילון נעשה אפוא פוליטי ולא פוליטי בו זמנית: פוליטי בכך שהביא לשינוי מוסדי, אבל לא פוליטי (ואולי אפילו אנטי-פוליטי) בכך שאפשר למי שרצה ויכול היה להתמקם באזורי הנוחות מבלי שנדרש לזהות, מאבק או מחויבות פוליטית.

מסיבות אלה, נותר רעיון המדינה החילונית רחוק כמו בעבר, וסדריום חילוני ליברלי עודו נחלת מעטים בלבד. ניתן לשער בזהירות שהסיכוי לשינוי מקיף יותר בתקופה הקרובה נמוך, מכמה סיבות. ראשית, הדת תמשיך למלא תפקיד חיוני בתיחום וחיזוק גבולות הלאום, במיוחד באווירה הפוליטית הקיימת, מעמד שישמר את עמדתה האמביוולנטית של החילוניות. שנית, הוואקום הפוליטי שאפשר את יצירתם של המרחבים המחולנים אינו נוטה לטובת צד אחד: שאלת הדת בצבא הולכת ומתחדדת לאור גיוסם של חיילים חרדים והתחרדותם של חלק מצעירי הציונות הדתית; בחירתם של צוערים לצאת מהאולם בו נשמעת שירת נשים, והתביעה שלא לשרת לצד נשים, מציבות אתגרים משמעותיים לצבא ולמושג "צבא העם"; מאבקים נוספים על הפרדה בין נשים וגברים בתחבורה הציבורית ובמוסדות האקדמיים מצביעים גם הם כי המרחב הציבורי ימשיך להיות זירת מאבק. את ההתפתחויות הללו ניתן להסביר, שלישית, בתגובה הדתית לשינויים הכלכליים והדמוגרפיים. כמו במקומות אחרים, גם בישראל שינויים מקומיים וגלובליים מעוררים התחזקות ופונדמנטליזם דתי, או מגמה המבקשת להגן על זהויות קיימות. ורביעית, אף שהתחלקות הישראלים לקטגוריות הזהות המקובלות (דתי, מסורתי וחילוני) אינה מראה שינויים רדיקאליים, בקרב קבוצות צעירות ישנה נטייה לכיוון המסורתי והדתי, ככל הנראה בשל הילודה הגבוהה יותר בקרב קבוצות אלה. מהנתונים הדמוגרפיים אי אפשר להסיק כיצד תיראה בעתיד הדתיות המסורתית או האורתודוקסית בישראל, שכן גם בקרב קבוצות אלה

מתחוללים שינויים משמעותיים וערעור על (חלק) מהסמכות הדתית, אבל הסיכוי שתאמץ השקפת עולם חילונית-ליברלית אינו סביר. ישראלים חילונים ולא-דתיים, במיוחד ממעמד הביניים ובאזור תל-אביב, שוחררו במידה רבה מעולה של הסמכות הדתית והם חופשיים לחיות את חייהם, אם יבחרו בכך, בזיקה מינימאלית למסד הדתי. גם אם מספרם וכוחם הפוליטי הצטמצם, העידן הניאו-ליברלי פתח בפניהם אפשרויות חדשות. האלטרנטיבות שהם יכולים לנצל — סופרמרקט לא כשר או קבורה אזרחית — נוצרו והתפתחו במידה רבה בזכות כוחות השוק ולא בזירה הפוליטית, ובעזרת הפרצות שבמערכת הפוליטית שנחלשה. באופן אירוני, התהליכים הללו תרמו דווקא לשימור הסטאטוס-קוו והמונופול האורתודוקסי, שכן המאבקים הפוליטיים נזנחו לטובת אלטרנטיבה שניתן היה לרכוש בכסף, כמו נישואין בחו"ל וקבורה פרטית. לא במקרה המאבקים החילוניים לשוויון נשים, הכרה ביהדות הלא-אורתודוקסית והזכות להתחתן בהתאם להשקפת העולם נעלמו כמעט מהזירה הפוליטית. מאבקים ערכיים לשוויון וחופש, ליבת החילוניות, מצויים מעבר לאופק של תהליך החילון. לפני יותר משישים שנה נכתב במגילת העצמאות:

מדינת ישראל תהא פתוחה לעליה יהודית ולקיבוץ גלויות; תשקוד על פיתוח הארץ לטובת כל תושביה; תהא מושתת על יסודות החירות, הצדק והשלום לאור חזונם של נביאי ישראל; תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין; תבטיח חופש דת, מצפון, לשון, חינוך ותרבות; תשמור על המקומות הקדושים של כל הדתות; ותהיה נאמנה לעקרונותיה של מגילת האומות המאוחדות.

האם החילון צפוי לצמצם את הפער בין ההבטחה במגילה ובין המציאות הקיימת? את תהליך החילון, כפי שמדגים המקרה הישראלי, מניעים אינטרסים, יוזמות ובחירות של חיי היומיום. בין אם הן כלכליות או תרבותיות, בחירות אלה קשורות לעתים בקשר רופף בלבד להשקפת עולם חילונית והן עשויות להתממש גם ללא התארגנות, מאמץ ומחויבות פוליטיים. אמנם, עם הזמן הן עשויות להתקבץ לכדי שינוי מוסדי הנמדד בירידת הסמכות הדתית, אבל שינוי זה צפוי להיות

מוגבל בהיקפו ולהותיר בחוסר מענה שאלות עקרוניות יותר של חופש ושוויון.

ייתכן שהחילוניות זקוקה לשיח חדש וחזון חדש השונה מהאתוס הלאומי-ליברלי המעמיד עצמו אל מול הדת, אך בפועל מסמך מחדש את גבולותיה ונותר ככול בהם. כמו הדת, הלאומיות החילונית כותב הפילוסוף האמריקאי ויליאם קונולי, מצויה במגננה מתמדת מול האיום שמציבות עדויות חדשות על זמניותה, חסרונותיה ומגבלותיה ודוחה את הלחצים לבחון מחדש את היחסים בתוכן היא לכודה: "הפונדמנטליזם של העצמי והדת מכריז על עצמו ביחס לאחרים בזירה הפוליטית המקומית; הפונדמנטליזם של הלאום מכריז על עצמו ביחס לזר מחוץ למדינה ובתוכה" (Connolly, 1999: 10). חוסר נכונותה של החילונית להכיר במגבלותיה ולפתח אתוס נדיב יותר של הכרה ומגע הופך את הפלורליזם האנטי-דתי ל"מצומצם, מכוון והגנתי מדי עבור העולם בו אנו חיים" (שם: 11).

גם בישראל, נדרש אולי האתוס החילוני להמציא עצמו מחדש כדי להיות פתוח, משלב ואפקטיבי יותר מכפי שהיה עד היום, רגיש לזכויות ולצרכים גם של אלה המצויים מחוץ למחנה - אזרחי ישראל הלא היהודים, לדוגמא — וגם של מי שמצויים לכאורה בתוכו אך רחוקים ממנו תרבותיות, מעמדית או גיאוגרפית. ככזה הוא אינו יכול להישען רק על כוחות השוק או על סנטימנט אנטי-דתי המבקש למנוע מימון ממוסדות חרדים או לחייב גיוס בכפיה תוך ויתור על דיאלוג ומשא ומתן, אלא חייב גם להתמודד עם מציאות מורכבת ועם נקודות העיוורון שלו עצמו. העובדה שרבים מהחילונים, המדברים בשם החופש, מסרבים להתמודד עם תפיסות אחרות של חופש, ומסרבים לבחון את תפיסותיהם שלהם ואת ההטיות או החסר שבהן, מותירה את החילוניות בעמדת חולשה מתמדת, אינטלקטואלית ופוליטית. חילוניות המבקשת לחולל שינוי מקיף ועמוק תיזדרש לא רק להיות נאמנה לאתוס הליברלי ולפלורליזם הרעיוני, אלא גם להרחיב את גבולותיו, להיות מוכנה לבחון שוב ושוב את אמונותיה שלה אל מול המציאות המשתנה, להיות נדיבה, פתוחה, סובלנית וסולידארית, ועם זאת גם נכונה למחויבות פוליטית אמיתית. ימים יגידו.